

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Факультет історії та філософії

Кафедра історії України та спеціальних історичних дисциплін

Кваліфікаційна робота

На здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

«Німецька громада в Одесі у ХІХ - на початку ХХ століття: соціально-економічний аспект»

« The German community in Odesa in the 19th and early 20th centuries: socio-economic aspect »

Виконала: здобувачка заочної форми навчання

спеціальності 032 Історія та археологія

Освітня програма Історія та археологія

Садова Іванна Віталіївна

Керівник: к.і.н., доц., Синявська О. О. _____

Рецензент: к.і.н., доц., Уварова О. О.

Рекомендовано до захисту:
Протокол засідання кафедри
№ __ від _____ 2023 р.

Завідувачка кафедри

(підпис) Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

Захищено на засіданні ЕК № __
протокол № __ від _____ 2023 р.
Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Голова ЕК

(підпис) Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Огляд джерел та літератури.....	8
1.1. Аналіз джерельної бази дослідження.....	8
1.2. Історіографія проблеми.....	10
Розділ 2. Аналіз законодавчих актів стосовно колоністів у XVIII – XX столітті.....	16
2.1. Законодавчі акти Російської імперії стосовно колоністів.....	16
2.2. Законодавчі акти стосовно німецьких колоністів в Одесі	20
Розділ 3. Соціальний аспект розвитку німецької громади	26
3.1. Товариства, як форма самоорганізації суспільного життя	26
3.2. Поява перших (релігійних) товариств та їх діяльність.....	29
3.3. Благодійні товариства другої половини XIX – початку XX ст.....	34
3.4. Культурно-просвітницькі організації у часи революції та війни.....	42
Розділ 4. Економічний аспект розвитку німецької громади.....	51
4.1. Витоки господарчої діяльності німецького населення Одеси.....	51
4.2. Одеські промисловці німецького походження.....	55
4.3. Місце Одеси в системі торгівлі регіону у XIX – початку XX століття.....	61
4.4. Одеська торгівля і участь у ній німецького населення.....	67
Висновки.....	80
Список джерел та літератури.....	85
Додатки.....	93

ВСТУП

Актуальність обраної теми мотивується тим, що на сучасному етапі розвитку нашої держави, можна побачити неабиякий інтерес до питань існування національних меншин у нашому суспільстві. В першу чергу це пов'язано з підтримкою України різними етнічними групами, які проживають або колись проживали на теренах нашої держави. В умовах повномасштабної війни різні етноси та держави усіляко підтримують та допомагають Україні та українцям, які знаходяться в країні та поза її межами. Не винятком є і Німеччина та німецька громада в Україні. Німеччина є одним з ключових наших західних партнерів, які з першого дня повномасштабного вторгнення надають військову, фінансову та гуманітарну допомогу. Ця країна стала не тільки одним з провідних спонсорів нашої боротьби за свободу, але й прихистком для мільйона українців, що мусили покинути свої домівки, тікаючи від війни.

Тому зараз особливо важливі питання взаємин між Україною та Німеччиною, які мають багатий історичний контекст і значний потенціал. Дослідження історії німецької діаспори на теренах Південної України у XIX – XX столітті дозволяє нам зрозуміти розвиток німецької громади та її внесок у розвиток регіону зазначений період.

Вивчення появи німецьких організацій та товариств, що активно функціонували на теренах Одеси в XIX – на початку XX ст., представляє собою надзвичайно важливий аспект для сучасної історичної науки. Аналіз діяльності різноманітних німецьких організацій сприяє удосконаленню нашого розуміння німецької спільноти в даному контексті, а також сприяє розвитку україно-німецьких відносин, надаючи важливі висновки та контекст для майбутньої співпраці. Такі дослідження розширюють наше знання про взаємовплив культур та історій обох країн, що є ключовим для побудови взаєморозуміння та стійких міжнаціональних відносин.

Мета кваліфікаційної роботи: вивчення діяльності німецької спільноти в Одесі протягом XIX – початку XX століття з орієнтацією на її соціальний та економічний аспекти розвитку.

У зв'язку з поставленою метою у роботі реалізуються основні **завдання:**

- проаналізувати джерельної бази та вивчити історію дослідження обраної теми;
- дослідити особливості формування законодавчих актів Російської імперії, що стосуються колоністів;
- охарактеризувати соціальний розвиток німецької громади в Одесі;
- розглянути товариства, як форму самоорганізації суспільного життя;
- відстежити процес створення перших німецьких товариств та їх діяльність;
- з'ясувати послідовність відкриття благодійних німецьких об'єднань в Одесі в період другої половини XIX – початку XX ст.;
- визначити умови виникнення культурно-просвітницьких в Одесі організацій у часи революції та війни;
- охарактеризувати економічний розвиток німецької громади в Одесі в зазначений період;
- з'ясувати витоки господарчої діяльності німецького населення в місті;
- проаналізувати діяльність одеських промисловців німецького походження;
- відстежити місце Одеси в системі торгівлі регіону у XIX – початку XX століття;
- визначити особливості торгівлі у місті та участь німецького населення у цьому процесі.

Об'єктом дослідження є німецькі колоністи Півдня України, у другій половині XIX – на початку XX століття.

Предметом дослідження є соціальний та економічний аспекти розвитку німецької громади в Одесі в зазначений період.

Територіальні рамки охоплюють територію міста Одеси в зазначений період.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від XIX століття до початку XX століття, до введення "ліквідаційних законів" у лютому та грудні 1915 року. Вибір нижньої межі визначено появою перших німецьких колоністів в Одесі та початком їхньої активної соціальної та економічної діяльності у місті. Верхня межа пов'язана із зростанням антинімецьких настроїв в Російській імперії на початку Першої світової війни та прийняттям "ліквідаційних законів" у 1915 році.

Дослідницька методика. В дослідженні використовуються загальнонаукові та спеціально історичні методи. Основою теоретичного підґрунтя є загальноприйняті методи історичної науки, такі як науковість та об'єктивність. Загальнонаукові підходи включають аналіз та синтез для оцінки законодавчих актів Російської імперії, архівних документів, статутів товариств імперії та вивчених історичних джерел. Бібліографічний метод використовувався для систематизації джерел та літератури. Хронологічний та історико-аналітичний методи використані для систематизації матеріалу у логічній послідовності. Історико-порівняльний метод використовується для виявлення схожості та відмінностей між досліджуваними історичними явищами. Системно-структурний метод використовується для аналізу положення німецьких колоністів в Російській імперії. Також застосовується історично-структурний метод для аналізу діяльності німецької громади та об'єднань в Одесі.

Аналіз джерел та літератури відображає перший розділ роботи. Важливо відзначити, що для розгляду даної теми використано широкий спектр джерел, включаючи архівні матеріали з Державного архіву Одеської області, законодавчі акти Російської імперії, устами товариств, а також періодичні

видання міста. Історична література щодо даної проблематики була систематизована в окремі групи, а її аналіз представлений у підрозділі 1.2.

Публікації. Матеріали дипломної роботи відображено в таких публікаціях:

1. Садова І. Матеріали Держархіву Одеської області про національні благодійні товариства в Одесі на зламі XIX – XX ст // Збірка Другої міжнародної конференції "Архівістика: теорія, методика і практика". Кам'янець-Подільський, 2021. С.174-176.

2. Садова І. Статут німецького благодійного товариства «Гармонія» як історичне джерело // Збірка матеріалів 77-ї звітньої студентської наукової конференції ОНУ імені І.І.Мечникова. Одеса, 2021. С. 67-75.

3. Садова І. Основні напрямки діяльності національних товариств у працях дослідників // Полілог, 2021. Вип.8. С. 29-44.

4. Синявська О., Садова І. Національно-культурні товариства німецької громади в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. // Старожитності Лукомор'я: № 3, 2022. С. 44-51.

Структура дипломної роботи визначена її метою та завданнями, пов'язаними з обраною темою. Робота включає в себе вступ та чотири розділи. У першому розділі розглядається джерельна база дослідження, а також проводиться аналіз історіографії, пов'язаної із поставленою проблемою. Другий розділ присвячений законодавчим актам, які влада видавала стосовно колоністів, у тому числі і німецьких колоністів в Одесі та їх правовому статусу в Російській імперії. Третій розділ детально розглядає соціальний розвиток німецької громади на прикладі заснування та діяльності товариств, що діяли в зазначений період. У четвертому розділі розглядається економічний розвиток регіону та роль німецької громади в цьому процесі. Робота включає загальні висновки, а також список джерел та літератури, який нараховує 77 позиції, включаючи 25 джерел. Обсяг тексту становить 82 сторінки. В додатках представлені таблиця хронології заснування благодійних товариств та

фотографії архівних справ та документів, що стосуються обраної теми, а також гравюри, ілюстрації будинків, пов'язаних з діяльністю німців.

Розділ 1

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1.1. Аналіз джерельної бази дослідження. Вказаний період характеризується існуванням численних друкованих джерел, що стосуються діяльності німецьких товариств у Одесі. Джерельна база для даної дипломної роботи розділяється на декілька груп документів, з яких особливе значення мають архівні матеріали Держархіву Одеської області (ДАОО). Перша група включає матеріали, пов'язані з національними благодійними товариствами в Одесі, представлені у фонді "Канцелярія Одеського градоначальника" [1].

Серед опрацьованих справ можна визначити справу № 727, яка детально розкриває інформацію про благодійні товариства, що функціонували під керівництвом Одеського градоначальництва. Ця справа включає загальні відомості про товариства, такі як їх назва, дата затвердження статутів Міністром Внутрішніх Справ, дата початку діяльності, а також звернення до Канцелярії Одеського Градоначальника, в яких товариства просили вирішення проблем національних об'єднань чи стосовно відкриття нових товариств у місті [3].

Також до цієї групи відноситься справа № 584, яка докладно описує відкриття товариства "Гармонія" в Одесі. У цій справі включені звернення до Одеського Градоначальника щодо надання дозволу на створення товариства, перші статuti 1861 року, а також їхні відредаговані та доповнені версії за 1864, 1867, 1869 роки. До справи також додається листування Дирекції товариства з Міністром Внутрішніх Справ та Одеським Градоначальником [2].

Друга група включає опубліковані джерела, які можна розподілити на три підгрупи. До першої підгрупи належать документи статутів благодійних товариств, збережених у фондах Одеської національної наукової бібліотеки ім. М. Горького. Серед цих матеріалів є статут Німецького благодійного товариства (1874 р.) [17], статут цього ж товариства за 1900 рік [18], статут Германського благодійного товариства (1903 р.) [16], статут Німецького клубу (1908 р.) [19], Притулку при Одеській Римо-католицькій церкві (1899 р.) [20],

а також Притулку для бідних дівчат римо-католицького віросповідання [21]. Усі ці статути відрізняються схожою структурою, зазвичай містять 5-6 розділів, в яких визначено мету та склад товариства, його управління, склад комітету та загальні збори, права товариства, умови та правила припинення його діяльності та закриття.

До другої підгрупи входять законодавчі акти Російської імперії, зокрема маніфести та накази Катерини II та Олександра I, що стосуються іноземних колоністів, зокрема німців. Перший маніфест датується 1862 роком [9], проте через його недоліки у 1863 році був прийнятий новий маніфест, який надавав права та дозволяв селитися іноземцям в будь-яких губерніях Російської імперії [13]. У тому ж році був виданий указ Катерини II про створення Канцелярії опікуництва іноземних колоністів [15]. У 1795 році Катерина II підписала указ графа Зубова про влаштування поселень для єдиновірних народів в Одесі та навколишніх областях [14]. Олександр I у жовтні 1803 року підписав указ щодо заснування поселень німців на околицях Одеси та інших міст Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній [10]. У січні 1814 року Олександр I видав ще один указ, який дозволяв німецьким колоністам переселятися з Герцогства Варшавського до Бессарабії [7].

До другої підгрупи також належать законодавчі акти стосовно німців в період Першої світової війни. Це низка антинімецьких законів, які були прийняті у лютому та грудні 1915 року та отримали назву – «ліквідаційні закони».

Окрему увагу слід приділити газеті "Одесский вестник" [24], тому третю підгрупу займає це важливе періодичне видання, яке вперше з'явилося в Одесі та Південній Україні 5 січня 1827 року. Це було політичне, економічне та літературне видання, яке виходило двічі на тиждень російською і французькою мовами під назвою "Одесский вестник – Journal d'Odessa". У 1831 році російська частина стала окремою газетою, а з 1853 року "Одесский вестник" виходив тричі на тиждень, а з 1863 року – щодня. Публікація газети завершилася на 221-му номері у 1893 році.

На сторінках видання регулярно публікувались звіти про торговельні операції в портах Чорного та Азовського морів, політичні новини, урядові розпорядження, метеорологічні спостереження, інформація щодо промисловості та сільського господарства. Також газета містила матеріали історико-краєзнавчого характеру, такі як статистика, географія, історія, археологія, листи про подорожі, театральні рецензії та інші цікаві теми. Нерідко до газети потрапляли новини та відомості стосовно німецької громади, заходів, які проводили німецькі об'єднання.

Газету заснував за наказом генерал-губернатора Михайла Воронцова, а першими редакторами були барон П. Брунов, О. Льовшин і П. Маріні. Російськомовну частину редагував Льовшин, а французькомовну – Брунов. З самого початку видання співпрацювали видатні археологи І. Бларамберг та І. Стемпковський, а також поет В. Туманський [57].

1.2. Історіографія проблеми. Дослідження діяльності німецької громади на півдні України є актуальною галуззю історіографічної думки. Проблема створення та функціонування різноманітних національних об'єднань в Україні в складі Російської імперії в даному періоді привернула увагу великої кількості наукових праць. Для дослідження даної теми була опрацьована чимала кількість наукових робіт, які, відповідно до специфіки дослідження, були поділені на групи.

Перша група охоплює загальні роботи, присвячені дослідженню історії міста та етнічних груп, що існували в Одесі у вказаний період. До другої групи відносяться труди, які приділяють свою увагу діяльності німців у Одесі. Третю групу складають роботи, присвячені благодійності та організаціям допомоги на Півдні України.

Праці першої групи дають змогу ознайомитися з історичними фактами зазначеного періоду, а також діяльністю німецької громади та громадських організацій, що існували в Одесі з початку XIX століття.

Питанням історії іноземної колонізації Російської імперії в XVIII столітті в своїй однойменній праці займався історик Г. Г. Писаревський [58]. Автор

надає характеристику загальних умов того часу, які спричинили політику імперії, націлену на вихідців з інших країн. У праці виявлено на яких засадах та заохоченнях уряду прибували іноземні колоністи до Російської імперії та якими привілеями користувалися. Іншою працею, з історії Одеси є книга, присвячена сторіччю міста, «Прошлое и настоящее Одессы» [53], авторами якої були одеські історики О. І. Кирпичников та О. І. Маркевич. Серед робіт даної групи чільне місце займає відома узагальнююча праця – «Історія Одеси» 2002 року під редакцією В. Н. Станко [44], праця охоплює період з давніх часів і до сучасності.

До другої групи належать праці, присвячені діяльності німців в Одесі. На мою думку, бібліографічний покажчик "Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003" [64] є ключовим ресурсом для дослідників, оскільки він систематизує інформацію за тематичними розділами та пропонує широкий спектр джерел і літератури на різних мовах (українська, російська, німецька та ін.), сприяючи орієнтації в історіографії проблеми дослідження історії німецьких переселенців.

Видатне місце в цьому розряді посідає вчена Е. Г. Плеська-Зебольд. Вона народилася в сім'ї службовців її батько був німцем, а мати – полячкою. Тому не дивно, що дослідниця віддала перевагу дослідженню історії німців в Одесі. Робота "Одеські німці 1803-1920" дозволяє відслідкувати історію німецької спільноти практично з часів заснування міста. Ще більше відомостей про німецьку громаду в Одесі та особливості її існування у XIX-XX століттях можна знайти у розділах, присвячених німецьким благодійним товариствам [64]. До доробку дослідниці стосовно тематики німців також належать праці «Прогулянки по німецькій Одесі», «Одеські німці вчора і сьогодні» та «Німці Причорномор'я» дані роботи допомагають покращити знання про німецьку громаду, та порівняти її діяльність у різні часи існування. Особливе місце серед її творів займає праця "Немцы Одессы и Одесского региона" [62], в якій вона співпрацює з дослідником А. Айсфельдом. Дана робота дає можливість

ще глибше пізнати світ німецької громади в Одесі та зрозуміти її особливості існування в період ХІХ-ХХ століть.

Також німецький вчений А. Айсфельд відзначається численними дослідженнями, зокрема статтею "Немцы на півдні України (1871-2003)" [27], автор розглядає історію німецької громади від середини ХІХ століття до сучасності. М. А. Шевчук також ставить увагу на німців на півдні України в своїй роботі "Немцы на півдні України (1803-1917)" [76], де він надає історичні факти з історії причорноморських німців в період ХІХ – початку ХХ століття.

Про діяльність німців розповідає В. В. Шевченко. У двох своїх працях, "До питання про освоєння німцями Причорномор'я" [74] та "Німецька колонізація на Півдні Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття" [75], вона розглядає формування та розвиток німецьких колоній у південному регіоні. Авторка звертає увагу на умови переселення німців на південь України, їхню діяльність у перші роки на новій землі, а також труднощі, які зазнали перші колоністи.

Праці дослідниці О. К. Канєнберг-Сандул, "Правове становище німецьких колоністів на півдні України (кінець ХVІІІ ст. –1917 р.)" [46] та «Политико-правовое регулирование процесса немецкой колонизации Юга России» [45], дозволяють вивчити положення німецьких колоністів згідно з законодавчими актами Російської імперії. Дослідниця аналізує особливості їхніх прав, таких як свобода віросповідання, освіта, регулювання культурних свобод німецької громади тощо.

Як підгрупу до другої групи можна віднести праці, присвячені саме економічній діяльності німців. Серед них робота «О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1846 г.» Ф. К. Бруна [33]., «Ввіз капіталів в промисловість Південної України наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.» Ващенко В. П. [34]., «Соціально-економічний розвиток півдня України в умовах дії режиму одеського порто-франко» Костика Є. П., Удовика

В. М. [49]. та інші. Ці роботи дають нам змогу ще більш детально дослідити розвиток німецької громади та її вклад в економічний розвиток міста.

До третьої групи відносяться твори, присвячені благодійності на Півдні України. Монографія І. С. Гребцової "Становлення государственного попечительства і громадської благодійності в Одесі в кінці XVIII-60-і роки XIX століття" [40] досліджує особливості громадських благодійних процесів у південних губерніях.

Значне місце у вивченні діяльності благодійних товариств займає ретельна праця вченої Л. Г. Білоусової "Національні товариства в Одесі в XIX – на початку XX століття". У цьому дослідженні авторка провела аналіз діяльності та вперше узагальнила інформацію щодо національних товариств Одеси, поділяючи їх за завданнями [29].

Також цінною є робота колишнього пастора одеської лютеранської общини у 1868-1891 рр. Бінемана (Bienemann) Герборда Юліуса «Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa» - це книга, яка описує історію евангельсько-лютеранської громади в Одесі. Робота проливає світло на формування та розвиток релігійної спільноти, її культурні та соціальні аспекти, а також взаємодію з іншими громадами та вплив на місцеве середовище [26].

Я. А. Бойчук висвітлює громадські об'єднання різних етносів у південному регіоні протягом зазначеного періоду [31]. В своїй роботі вчена розкриває етапи становлення етнічних об'єднань та виявляє особливості діяльності благодійних та культурних товариств, які функціонували від 1861 до 1914 року. У праці В. П. Ганзуленка "Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект" розглядаються особливості соціальної діяльності римо-католицької спільноти, а також її благодійна ініціатива, така як відкриття притулків та надання допомоги потребуючим [36]. Серія праць вченої В. В. Македон присвячена вивченню національних товариств Одеси, які функціонували від XIX до початку XX століття. Серед цих праць можна визначити твори, такі як "Документи з фондів

Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження розвитку національно-культурних товариств Одеси XIX – початку XX ст." [50], "Новоросійський університет в історії національно-культурних об'єднань Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст." [51], та "Просвітництво в діяльності одеських національно-культурних об'єднань у середині XIX – на початку XX ст." [52]

О. А. Балтян, у своїй праці "Роль німецької общини в розвитку католицької церкви в Одесі" [29], досліджує внесок німецької общини Одеси в розвиток католицької церкви, розглядаючи роль німецьких католиків у релігійному житті міста та їхню благодійну діяльність.

Дослідник І. Г. Гветадзе в своїй роботі з назвою "Функціонування доброчинних об'єднань та установ різної конфесійної приналежності на півдні України (XIX – початок XX ст.)" [38] проводить аналіз діяльності релігійних благодійних товариств у південному регіоні. Автор здійснює характеристику особливостей створення та функціонування доброчинних об'єднань, включаючи принципи роботи товариств та форми надання допомоги. Ще однією працею дослідника є монографія "Доброчинна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.)" [37], в якій автор розглядає основні аспекти благодійної діяльності іноземних колоністів. Досліджуються умови заснування та діяльності національних товариств, які надавали допомогу своїм співвітчизникам.

До цієї групи також відноситься праця А. В. Гедьо "Роль консульських установ у розвитку доброчинності в Одесі (середина XIX – початок XX ст.)" [39], в якій дослідниця аналізує діяльність доброчинних товариств, створених в Одесі завдяки ініціативі консульських установ в середині XIX – на початку XX ст. Також вивчаються причини виникнення таких товариств, методи їх роботи та форми надання допомоги.

Отже, можна зазначити, що для ретельного дослідження даної теми велике значення мають архівні документи Державного архіву Одеської області, а також опубліковані джерела, оскільки вони надають змогу здійснити

всебічний та повноцінний аналіз діяльності німецьких товариств. Рівносільно важливими є також праці дослідників, розподілені за певними групами відповідно до спрямувань теми.

Розділ 2

АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ АКТІВ СТОСОВНО КОЛОНІСТІВ У XVIII – XX СТОЛІТТІ

У XIX столітті Одеса відігравала важливу роль в історії України і була одним з головних міст Чорноморського регіону. Завдяки своєму вдалому положенню місто стало важливим вузлом торгівлі в Російській імперії. Одеса була основним пунктом для імпорту та експорту товарів між Російською імперією, Європою та Османською імперією. Звичайно ж це привело до появи великої кількості представників різних етносів, що охоче селилися у новоствореному місті. Сприяли таким процесам також влада та місцева адміністрація, які активно долучали іноземців до процесу політичного та економічного розвитку цього регіону [70]. Відобразилася політика залучення іноземців у різних законодавчих актах та інших документах Російської імперії.

2.1. Законодавчі акти Російської імперії стосовно колоністів. Одним з перших законодавчих актів стосовно колоністів був маніфест Катерини II від 4 грудня 1762 року в Російській імперії, згідно з яким було надано іноземцям, за винятком євреїв, право на поселення. В маніфесті також зазначалося, що ті, хто колись жили тут, але були вимушені покинути країну, можуть повернутися, і всі злочини, які вони скоювали і за якими повинні були нести відповідальність, були анульовані. Передбачалося, що колоністи своєю працею, ремеслами, фабриками, заводами та мануфактурами зможуть приносити користь усій державі. Надія покладалася на іноземних колоністів, які мали би своїм керівництвом і впровадженням нових технологій в економічній сфері сприяти загальному розвитку як промисловості, так і сільського господарства [58, с.46].

Однак маніфест 1762 року був недосконалим, оскільки у документі не зазначалося в яких місцях можуть селитися іноземці, яку будуть мати підтримку, права та обов'язки в Російській імперії [9, с.126]. Вже в 22 липня 1763 року було прийнято новий маніфест. У новому положенні вже йшлося про територію розселення та надання прав та підтримки з боку держави. Згідно

з новим маніфестом дозволялося селитися іноземцям в будь-яких губерніях Російської імперії, в яких вони побажають. Іноземці, які не мали достатньо коштів для існування, могли розраховувати на допомогу з боку держави. Новоприбулі іноземці були звільнені від сплати податків на певний термін, в деяких випадках до 30 років. Щоб побудувати будинки, господарства, закупити худобу, матеріали і реманент, надавалися безвідсоткові позики на десять років. Іноземцям, які оселилися в містах, надавалися безкоштовні квартири на півроку. Ті, хто відкривали фабрики, мануфактури, або заводи, які раніше в Російській імперії не існували, мали можливість не сплачувати податки протягом 10 років. Після закінчення цього безподаткового періоду іноземці сплачували загальні податки, так само, як і всі інші жителі Російської імперії [13, с. 313]. Того ж року створено Канцелярію опікунства іноземних поселенців у Петербурзі, очолювану графом Орловим. Ця Канцелярія забезпечувала прийом іноземних колоністів, які переїжджали до Російської імперії назавжди. В її компетенції були порожні землі, які виділялися іноземцям [15, с. 212]. Однак уже в 1766 році російська влада оголосила про припинення запрошення нових колоністів до імперії. Тим не менше, окремі групи колоністів все ж продовжували прибувати [76, с. 10-11].

В результаті російсько-турецьких воєн 1768-1774 рр. і 1787-1791 рр., Російська імперія отримала значні території між річками Південний Буг та Дніпро. Це відкрило Росії доступ до Чорного моря та через нього шляху через чорноморські протоки. Початок нового етапу в історії цього регіону настав після успішного завершення російсько-турецької війни 1787-1791 років, внаслідок якої, було укладено Ясський мирний договір. За цим договором Туреччина була змушена остаточно передати Російській імперії Очаківську область, включаючи район Хаджибея. Вже за декілька років, в 1793 році, за пропозицією О. В. Суворова у Хаджибеї розпочалось будівництво фортеці [35]. Тоді в Санкт-Петербурзі приймається рішення про базування Чорноморського гребного флоту в Хаджибеї, і 27 травня 1794 року був виданий іменний наказ Катеринославському і Таврійському генерал-

губернатору П. О. Зубову і рескрипт віце-адміралу Й. М. Де-Рібасу. У першому документі було вказано, що прийнято рішення про будівництво військового і торговельного порту в Хаджибеї. Постачаннями порту та будівництвом керував віце-адмірал Й. М. Де-Рібас за співпраці з О. В. Суворовим, будівництво порту відбувалося за планом Ф. П. Де Волана. Також імператриця наказала відкрити гавань у Хаджибеї для вільної торгівлі [44, с. 65-66].

У 1795 році вперше в офіційних документах стала згадуватися назва Одеса. Як зафіксовано в книзі, яка приурочена столітньому ювілею міста, "Прошлое и настоящее Одессы", яку написали одеські історики О. І. Кирпичников та О. І. Маркевич, після указу Катерини II Хаджибей став відомий як Одеса. Процес будівництва нового міста розпочався і розвивався дуже швидкими темпами [53, с. 13]. У кінці 80-х і на початку 90-х років XVIII століття, ще до активної забудови цих територій, тут вже жила значна кількість постійних мешканців. У прилеглих районах переважали українці та молдовани, а в центральній частині міста основними жителями були росіяни і греки [44, с. 84].

З метою забезпечити новостворене місто населенням, у квітні 1795 року видано указ під назвою «Об устройстве селения единоверных народов в городе Одессе и окрестностях оногo». Даний документ складався з двох частин, двох положень. Перше положення дозволяло грекам та албанцям, які проявили вірність та відвагу під час Турецької війни, оселятися в Одесі. Друге положення надавало можливість іншим єдиновірним націям оселятися в місті та його околицях. В указі зазначалося про необхідність створення тимчасового житла для переселенців, в якому вони могли жити протягом року, поки не побудують власне. Але якщо хтось іноземців хотів залишитися в тимчасовому будинку назавжди, то треба було сплатити повну вартість цього будинку, яку держава витратила на нього. Також зазначалося, що таке житло, можна було взяти у позику, яку необхідно було сплатити протягом п'яти років. Кошти, які

поверталось з продажу таких будинків, спрямовувалися на будівництво нового житла для потребуючих іноземців [14, с. 686].

Нужденним сім'ям переселенців надавалася грошова допомога в розмірі від 100 до 150 рублів на кожну родину. Ці кошти могли бути використані для придбання необхідних речей, продуктів, утримання господарства, закупівлі інвентарю тощо. Через 10 років ці кошти переселенці мали повернути державі. Згідно з указом коли кількість переселенців перевищувала 57 осіб, вони мали право будувати церкву, де богослужіння відбувалося рідною для них мовою. На цю церкву виділялися кошти в розмірі двох тисяч рублів, які не потрібно було повертати державі.

Усі іноземці, які переїжджали до Росії на постійне місце проживання, мали право ввозити своє майно без сплати мита, а також товари на суму до трьохсот рублів. Переселенці були вільні від усіх податків та військової служби протягом 10 років, а після закінчення цього строку вони мали зобов'язані сплачувати податки так само, як і всі інші мешканці імперії.

Крім того, над усіма переселенцями пропонувалося призначити піклувальника, чия роль полягала в тому, щоб надавати допомогу потребуючим іноземцям, забезпечувати їм фінансову підтримку, надавати притулок та захист від можливих утисків з боку інших народів. Піклувальник також сприяв підтримці миру та співжиття між представниками різних етносів [14, с. 687].

Після зміни влади наприкінці XVIII ст. політика російського уряду щодо колоністів змінилася. У цей період більша увага приділялася переселенцям. Тому влада потребувала більшого контролю за колоністами та установами на місцях, що контролювали діяльність переселенців. Для цього були створенні спеціальні інструкції та комісії, які мали на меті відправляти у колонії представників влади, для контролю та виявлення подробиць реального розвитку колоністів. Комісії повинні були максимально детально описувати розвиток та об'єми господарства переселенців, та строки, коли останні зможуть повернути державі витрачені кошти на колоністів [12, с. 115-116].

Одними з законодавчих актів стосовно колоністів були так звані «інструкції». Так, в «Інструкції Конторі Піклування іноземними переселенцями» від 26 липня 1800 року зазначалося, що зобов'язана керувати усіма колоніями в губернії та приводити всі законодавчі акти в дію. До обов'язків контори також належало збирати з усіх інстанцій документи, що стосувалися іноземців, готувати звіти та доповідні записки стосовно усіх витрат, які держава зробила на користь переселенців. Також двічі на рік Контора піклування іноземними поселенцями повинна були надавати звіти стосовно грошей, отриманих з колоністів. Контора піклування повинна була заохочувати переселенців до ведення сільського господарства (насадження дерев, виноградників та інших рослин), скотарства та розвитку різних ремесл. Головний суддя Контори повинен був раз на рік об'їжджати всі колонії та детально контролювати переселенців та їх діяльність. Також всі накази для колоністів повинні були видаватися німецькою мовою, щоби німецькі переселенці не могли виправдовуватися, наче щось не зрозуміли чи не знали [4, с. 243-245].

2.2. Законодавчі акти стосовно німецьких колоністів в Одесі. Історія німецьких колоністів в Одесі веде свій початок у 1803 році. Точніше, 17 жовтня того року був підписаний указ Олександра I, який дозволяв німецьким колоністам оселятися в околицях Одеси, а також в інших містах Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній. З владою імператора Олександра I прийшло покращення умов та лібералізація політики щодо колоністів [10, с. 933-934].

Імператор не тільки надав згоду на їхнє поселення в Одесі, але також особисто вказав, що потребуючим колоністам необхідно надавати підтримку та допомагати в разі потреби. Олександр I зазначив, що Дюк Рішельє може купити земельні ділянки графа Потоцького або інших осіб, та щонайшвидше передати ці землі нужденним німецьким колоністам.

Для координації цих зусиль створювалася Контора Опікунства іноземців. Метою цієї контори було надавати Дюку Рішельє допомогу у справах,

пов'язаних з підтримкою потребуючих іноземців, будівництвом житла та притулків, а також у наданні фінансової допомоги. Указ передбачав покращення умов казарм, в котрих перебували колоністи в зимовий період. Також було визначено свободу віросповідання. Лютеранські та католицькі священики мали можливість переїхати в Одесу та здійснювати богослужіння. Імператор дав згоду на нову фінансову допомогу для німецьких колоністів. Гроші могли надаватися нужденним, або тим, хто мав хорошу поведінку та старання у веденні господарства.

Головною метою імператора Олександра I було досягнення максимального визнання німецьких колоністів і забезпечення їх усім необхідним для комфортного життя на новій землі [10, с. 934].

20 лютого 1804 року видано новий указ – «Правила прийому іноземних колоністів». На початку документу зазначалося, що на основі Маніфесту від 1763 року, було дозволено поміщикам приймати необмежену кількість колоністів. Через що виник дуже великий прошарок дуже бідних та бідових переселенців, які жодної користі державі не принесли. А земель придатних для господарювання становилося все менше, а бажаючих переїхати не меншало.

Внаслідок цього були прийняті «Правила поселення іноземних колоністів». За цими новими правилами право на поселення мали гарні господарі, котрі зможуть принести користь краю та державі, тобто колоністи, котрі мали більше знань в землеробстві та скотарстві мали перевагу над іншими. Користувалися популярністю при прийнятті до Російської імперії майстри ремеслених справ: чоботарі, кравці, теслярі, ковалі, муляри та інші. За законом люди, які переселилися на нові землі повинні були мати великі сім'ї. Родини тільки з чоловіка та жінки намагалися не приймати, тому що виходячи з досвіду попередніх років, двох тяжче було утримувати господарство. В Правилах зазначається і про права колоністів. Кожен з переселенців мав право на віросповідання, свободу від податків строком на 10 років, свободу від військової та громадянської служби. Новоприбулим переселенцям гарантувалися виплати та утримання за рахунок держави до моменту збору

власного врожаю. Дозволялося будувати фабрики, заводи, займатися ремеслами та продавати свій товар по всій Російській імперії. Якщо ж переселенці не дотримувались правил або порушували їх, то держава забирала в них гроші, що витратила за весь період їх перебування, а вже потім висилася за кордон [11, с. 138-140].

Ще одним законодавчим актом, який давав можливість німцям оселятися в Одеському регіоні, був Указ від січня 1814 року.

Німцям, що перебували у скрутному становищі, мали можливість отримувати грошову допомогу для того, щоб прогодувати себе чи обзавестися господарством. Але допомога надавалася не всім, тільки за крайньої необхідності, а потім всі витрати повинні були представити у звіті імператору [7, с. 734].

В червні 1831 року з'явився ще один наказ Олександра I – Положення комітету міністрів щодо німецьких колоністів, які виявили бажання переселитися з Царства Польського до Росії. Переселенцям надавалася можливість вибрати свій вид заняття та місце проживання, будь то в містах, сільських районах чи на вільних земельних ділянках. Враховуючи, що більшість переселенців у своєму господарюванні зазнали невдач через несприятливі погодні умови, що загрожувало їм зuboжінням, Олександр I наказав надавати підтримку тим, хто потребує, включаючи матеріальну допомогу протягом 10 років [76, с. 18].

У другій чверті XIX ст. було видано декілька законодавчих актів щодо переселенців південного регіону. Так, у 1827 році спеціальним указом дозволялося запрошувати проповідників Євангелістичної церкви для колоністів південного краю, а також надання стипендій для лютеранських кандидатів. За цим документом спеціально для німецьких колоній зарощувалися проповідники із Базеля для проведення церковних проповідей у колоніях. А також лютеранські кандидати могли отримувати стипендії тільки за умови, якщо прослужать в церкві колонії не менше чотирьох років [6, с. 440-441].

Внаслідок неврожаю в 1827-1828 роках був виданий новий указ, який надавав німецьким колоністам два роки пільг від сплати земельних податків [6, с. 524-525].

З ухваленням Статуту про колоністів 1857 року, що являв собою збір законів, що визначали повноправне місце колоністів у процесі капіталістичного розвитку країни, Контора Опікунства Новоросійських іноземних поселенців уже називалася Катеринославською Конторою іноземних поселенців в Одесі, а на розсуд Опікунського Комітету, замість Канцелярії Одеського оселення, засновувалася Одеська Контора іноземних поселенців. Які саме округи колоній належати повинні до кожної Контори, Опікунський Комітет видавав розпорядження і подавав на затвердження Міністру внутрішніх справ Внутрішніх справ. У сфері компетенції Контори перебували всі сфери суспільного життя колоністів. 4 червня 1871 р. видано спеціальний закон "Правила про влаштування поселенців-власників (колишніх колоністів), оселених на казенних землях", згідно з яким колоністів перейменовували на поселенців-власників, а в адміністративному і судовому відношенні зараховували до розряду селян-власників, зберігши особисті переваги. Також регламентувалося, що поселенці-власники (колишні колоністи), як ті, що перебувають у відомстві Міністерства Державних Майн, так і вилучені з його відання, згідно з положенням Головного Комітету про влаштування сільського стану, підпорядковуються "веденню загальних губернських і повітових, а також місцевих у селянських справах установ" [45, с. 205].

Поселянам надавали права користуватися й розпоряджатися на свій розсуд даними їм у володіння землями. Усі переселенці зберігали право користуватися свободою у відправленні віри за своїми статутами, вченням і обрядами. Раніше безстроково даровані Правилами від 4 червня 1871 р. пільги обмежувалися десятирічним терміном (Высочайше утверждённые правила об устройстве поселенцев-собственников 4 июня 1871 г) [65].

З початку другої половини XIX століття можна побачити, що закони стосовно колоністів вже не ви ходили так часто. В першу чергу, це було пов'язано з тим, що влада перестала потребувати великої кількості нових колоністів. Для тих, хто оселився в імперії до середини XIX століття, вже існували діючі законодавчі акти, а в створенні нових не було нагальної потреби. Зовсім іншою була ситуація на початку Першої світової війни.

Під час Першої світової війни зростаючі антинімецькі настрої стали проявлятися як у суспільстві, так і в політиці Російської імперії. 24 грудня 1914 року імператор прийняв рішення про обмеження німецької мови як засобу навчання в школах для німецьких дітей, окрім випадків, коли йшлося про релігійну освіту або мову німецьких ксьондзів [54].

Це не сприяло розвитку національного життя, як сукупності соціокультурних, етнічних та історичних аспектів, що визначають ідентичність та діяльність певної національної групи або спільноти. Було прийнято низку нормативно-правових актів, які часто називають «ліквідаційними законами». Ці акти мали дискримінаційний характер та обмежували права німецьких колоністів. За словами А. В. Гедьо, закони, що були прийняті в лютому та грудні 1915 року, на державному рівні впровадили ліквідацію німецьких товариств [39, с. 168]. У дослідженні В. В. Шевченка також вказується, що крім заборони діяльності товариств, була заборона на видавництво німецької преси, і навіть заборонялося спілкуватися німецькою мовою [75, с. 342].

У циркулярі, випущеному Міністерством народної освіти 4 травня 1915 року, передбачалася негайна відставка німців-вчителів, яких вважали небажаними в умовах воєнного часу. Заборонялося видавати газети, журнали і книги німецькою мовою, а також обов'язкове знищення реклами та знаків на магазинах і підприємствах. Історик А. Айсфельд зауважує, що губернатор Катеринославської губернії навіть заборонив більше ніж двом німцям-чоловікам збиратися разом, навіть у власних домівках. Для багатодітних сімей ця ситуація стала надзвичайно критичною, оскільки їхня саме існування

порушувало це розпорядження. Заборони також діяли у громадських місцях, і в окремих випадках колоністи навіть мусили доручати представникам інших національностей проведення похорону своїх близьких [27, с. 62].

Перша світова стала критичним фактором у економічному розвитку міста. Для Одеси, як портового міста, дуже велике значення мала торгівля. До початку Першої світової війни Німецька імперія була одним з головних економічних партнерів цього регіону. З початком війни були заморожені майже всі економічно-торгівельні відносини між державами. Закривалися німецькі підприємства, заводи, фабрики, що діяли в Одесі. Дуже велика кількість німецьких діячів змушена була покинути державу.

Отже, влада Російської імперії активно сприяла збільшенню населення міста Одеси, включаючи прибуття іноземців. Це було обумовлено кількома факторами. По-перше, після російсько-турецьких війн Одесу потрібно було населити і розвивати, і іноземці грали важливу роль у цьому процесі. По-друге, влада Російської імперії сподівалася, що іноземці принесуть із собою не лише свої вміння та знання, але й сприятимуть розвитку економіки, ремесел і культури в місті на західноєвропейському рівні.

Розділ 3

СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НІМЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ

Протягом тривалого періоду історії, територія Південної України, була місцем співіснування представників різних національностей та віросповідань. Завдяки розширенню кордонів Російської імперії в останній чверті XVIII - початку XIX століть, російський уряд та місцева адміністрація активно залучали іноземців до участі в процесі політичного та економічного освоєння цього регіону [70]. Ці процеси змінили не лише національну та релігійну структуру населення, але і соціальну: появилось міщанство, розвивалося ремісництво, згодом промисловість, що відповідно мало важливий вплив на розвиток даного регіону.

На початковому етапі саме законодавчі акти, які регулювали процес колонізації, визначали соціальний склад населення та його соціальне життя і у подальший час.

3.1. Товариства, як форма самоорганізації суспільного життя. Одеса, як найбільше портове прикордонне місто Півдня Російської імперії, стала перехрестям активних міжнародних і внутрішніх міграційних потоків і місцем постійного або тимчасового перебування представників понад ста національностей, включаючи іноземців [30, с. 44].

Важливою особливістю було те, що Одеса залишалася великим адміністративним центром і була центром судового, військового та навчального округів. Уява про Одесу як про багате, організоване та красиве місто набирала сили. Тому в цьому контексті активно формувалися і розвивалися різноманітні національні товариства, включаючи німецькі. Процес виникнення подібних товариств є закономірним і природним зважаючи на масштаби господарювання німецьких переселенців у місті та регіоні. Загальна державна політика щодо створення різноманітних товариств почала формуватися ще наприкінці XVIII століття. Самі ж товариства слід розглядати як форму організації німецької общини міста, яка вже мала певну структуру, своє місце у житті Одеси, а відповідно і усталені проблеми. Також важливою

є роль товариств в встановленні близьких зв'язків між німцями різних соціальних груп.

Щодо Приказів громадського піклування, починаючи з 7 листопада 1775 року, їх стали створювати в губернських містах Російської імперії. Вони були першими державними установами, які займалися соціальними питаннями. Розвиток державного піклування у цей період пов'язаний з поширенням ідей європейського просвітництва в Російській імперії [40, с. 264]. Ці установи надавали допомогу бідним, організовували притулки, лікувальні та навчальні заклади. Діяльність Приказів була регульована законом "Установи для управління губерніями Всеросійської імперії." [48].

Почавши своє існування в XVIII столітті, Прикази зростали та розвивалися протягом першої половини наступного століття. Вони були урядовими органами, які були під керівництвом губернаторів. Створення Приказів громадського піклування відбувалося поетапно впродовж кінця XVIII і початку XIX століть. Спочатку ці Прикази підпорядковувались Колегії економії. Завдяки міністерській реформі 1802 року, яка замінила колегії міністерствами, вони потрапили під юрисдикцію Міністерства внутрішніх справ [40, с. 268]. Загальним керівником їхньої діяльності був імператор, який особисто надавав дозвіл на заснування благодійних товариств у місті [48].

Сучасні вчені вказують, що окрім державного піклування та приватної благодійності, у першій половині XIX століття поширювалася громадська добродійність, яка розвивалася на основі створення благодійних громадських товариств. Створення благодійних товариств та установ відбувалося лише за "найвищого дозволу", тобто за особистої згоди монарха. Змінити цю практику та спростити процес створення благодійних товариств на місцях та розширити їх повноваження дозволили лише події 60-х років XIX століття, коли були видані два спеціальних укази (у 1862 та 1869 роках). Ці укази передавали право видавати дозволи на створення благодійних товариств та установ уповноваженому Міністерством внутрішніх справ. Ці документи відзначили початок нового етапу у розвитку благодійності в Російській імперії [40, с. 270].

Процес виникнення громадської благодійності в південних губерніях відрізнявся від центральних губерній Російської імперії через специфічне положення цього регіону, який був основною точкою для переселенців. Значна кількість іноземних колоністів займала важливе місце серед переселенців. Незважаючи на досягнення в соціально-економічному розвитку південних територій, які приєднані до Російської імперії в другій половині XVIII - початку XIX століття, процес переселення та освоєння нових земель також призводив до появи значної кількості малозабезпечених і бідних верств населення, які гостро потребували соціального захисту [40, с. 278].

Розвиток економіки Одеси збуджував інтерес як заможних купців, так і підприємливих осіб як місцевого, так і іноземного походження. Також приваблювала бідну частину населення, яка надіялася знайти роботу та покращити своє становище. Представники різних національностей та соціальних верств заселяли місто, приносячи з собою свій капітал, працю, обдарування та таланти [44, с. 137].

Природною тенденцією став процес об'єднання різних етнічних громад для створення національних товариств, спрямованих на спільне втілення різноманітних соціальних інтересів, включаючи діяльність благодійних установ, які надавали допомогу особам у скрутних обставинах.

З початку існування Одеси Одеський приказ громадського піклування відіграв важливу роль у реалізації благодійних і соціальних завдань. Цей приказ був заснований у 1823 році [47]. Він був відповідальним за реалізацію різних функцій, пов'язаних із соціальним захистом населення. Крім цього, Одеський приказ громадського піклування володів будівлями, де розміщувалися міська лікарня, богадільня, сирітський будинок і міське дівоче училище. Паралельно з цим існували приватні благодійні ініціативи, індивідуальні благодійники та корпорації, які приділяли увагу підтримці потребуючих осіб [47].

Відповідно до висловлювань дослідниці А. В. Гедьо, особливості філантропії в Одесі обумовлені наявністю численних іноземних консульств,

які сприяли створенню національних об'єднань. Головною метою всіх цих об'єднань було надання допомоги своїм співвітчизникам, які постійно або тимчасово проживали на території Російської імперії [40, с. 165].

В аналізованих матеріалах стосовно цілей їхньої діяльності відзначається декілька груп: релігійна, благодійна та культурно-освітня. У перших десятиліттях ХІХ століття німці в основному об'єднувалися на релігійних засадах, тому перша група зосереджена на різноманітності віросповідань в німецькій громаді. З огляду на важливу роль духовності та релігії для існування народу, це не дивно, оскільки при запрошенні іноземних переселенців до південних регіонів уряд гарантував їм свободу вибору віросповідання. Більшість німецьких переселенців були лютеранами [76, с. 41], а також були католицькі, протестантські та менонітські спільноти, де активно розвивалася релігійна благодійність. В містах, при церквах, з'явилися притулки для дітей та літніх людей, благодійні установи для людей із фізичними вадами. Їх утримували за рахунок громадських коштів та приватних пожертвувань. Однією з перших таких установ була богадільня, яка була відкрита в Одесі у 1826 році. Незважаючи на фінансові труднощі, пов'язані з її функціонуванням, вона неодноразово припиняла свою діяльність, але завжди знову починала надавати допомогу [40, с. 165].

3.2. Поява перших (релігійних) товариств та їх діяльність. Важливим напрямом діяльності німецької общини м. Одеса стало намагання жителів Верхньої німецької колонії до організації будівництва храму на території міста. Таким чином проявлялося їхнє бажання відновити зв'язок зі своєю культурою, духовним життям, основою якого була їхня віра.

Цю необхідність відчув і новий градоначальник, Рішельє. Уже у вересні 1803 року він звертається з проханням до Міністерства внутрішніх справ і до Юстиц-колегії, де говорить про нагальну потребу присутності на півдні лютеранського і католицького священиків. Результатом прохання був іменний указ імператора про призначення переселенців, які прибули з Німеччини до Одеси, лютеранського священика з платнею 400 рублів на рік "від корони"

протягом вільних від податків років (Freijahre). Після їх закінчення утримання священика повинна забезпечити громада.

У 1804 року їй виділили на загальному міському цвинтарі ділянку для поховань і землю під будівництво церкви, яку, за умовами колонізації, мали збудувати коштом "казни" з коштів для поселення колоністів. Однак її будівництво затягнулося на двадцять років [64, с. 171].

Друга спроба побудувати церкву була в 1811 р., але тоді виділення грошей з казни на цю потребу було скасовано через початок війни з Наполеоном. Державна рада своїм рішенням зупиняє всі будівельні роботи, що проводилися коштом скарбниці, і гроші євангельській парафії в Одесі на будівництво церкви і будинку священика відпущені не були.

Під час наступної спроби 1818 року міністр внутрішніх справ відмовляє одеській ремісничій колонії. Причина відмови полягала в тому, що з 1816 року одеські ремісники не вважалися вже колоністами, оскільки за розпорядженням уряду були виведені з підпорядкування Опікунського комітету і перейшли в міське відомство, яке зачислило їх до міщан. Таким чином, вони позбулися колоністського права на будівництво церкви "від казни" [20, с. 172]. Ця ситуація характеризує процес переходу колоністів у соціальний клас міщан. Що своєю чергою мало й інші як соціальні, так і економічні наслідки.

На початку 1821 року Церковна рада звертається до Одеського комітету з проханням відвести місце під будівництво церкви, призначене колишнім Херсонським військовим губернатором Рішельє поблизу Верхньої колонії. Комітет під головуванням градоначальника М. Я. Трегубова виніс ухвалу: "...для церкви і при ній двору призначити місце на площі, біля середнього шлагбаума, що веде до міського саду Германа, розташувавши його так, щоб церква була фасадом по Колоністській вулиці, серединою проти Дворянської" [64, с. 268]. Після скопювання місця церковна рада отримує документ, що дозволяє будівництво.

Того ж року було розпочато збір пожертв. 1824 року архітектор Ф.К. Боффо, лютеранин, складає проєкт будівлі.

24 серпня 1824 року на Ямській вулиці проти Дворянської, на найвищій точці міста, було закладено перший камінь. Церква була добудована у 1827 році і лише після цього, вирішивши ніби суто релігійне питання община змогла перейти до іншої діяльності. Саме простір ділянки довкола новозбудованої церкви з часом починає заповнюватися новими спорудами де функціонували численні заклади, що ставили собі за мету допомагати нужденним.

На початку 1830-х років XIX століття під керівництвом пастора К.-Ф. Флетніцера церковна рада лютеранської церкви взяла ініціативу в наданні допомоги хворим і літнім віруючим. В якості тимчасового рішення було запропоновано винайняти невелике помешкання поблизу церкви. У 1844 році було прийнято рішення розмістити притулок для літніх людей в спеціально побудованому будівлі. З цією метою в наступному році церковна рада звернулася до будівельного комітету з проханням виділити землю для цієї мети. У серпні 1846 року газета "Одесский вестник" повідомила про відкриття Будинку піклування для бідних і літніх людей при євангелічно-лютеранській церкві. Майже через 10 років був добудований другий поверх будівлі, і з того моменту богадільня стала постійно діючим закладом [38, с. 395].

З 40-х років XIX століття суспільство почало виробляти нові концепції щодо пожертв на громадські потреби. Участь у громадській діяльності стала показником соціального статусу для купців та промисловців. Держава активно заохочувала громадян брати участь у громадських ініціативах, пропонуючи винагороди, такі як ордени, почесне громадянство та спадкове дворянство. Таким чином, ті, хто регулярно здійснювали пожертви на користь освітніх або соціальних установ, отримували звання "почесний громадянин". Люди, які працювали у громадських та приватних благодійних організаціях, наближалися до державних службовців за соціальним статусом. У контексті суспільних модернізацій зростала репутація розумової праці, що призводило до збільшення чисельності людей, які обирали професії інженерів, вчителів, бухгалтерів, ветеринарів, агрономів. У громадських об'єднаннях етноменшин

було багато освічених і заможних осіб, оскільки участь у таких товариствах вимагала фінансової підтримки. Організації в основному створювались дворянами, чиновниками, підприємцями і представниками вільних професій. В об'єднання також входили представники інших соціальних верств, таких як міщани, ремісники, селяни, що формували середній клас і визначали основу буржуазного громадянського суспільства [31, с. 87].

Євангелічно-реформатська громада була створена у 1842 році. У 1851 році на розі Херсонської та Преображенської вулиць, за добровільними пожертвуваннями, була побудована перша реформатська церква, а в 1896 році - друга церковна будівля за проектом архітектора В. Шретера з Петербурга. Громада включала представників різних національностей і релігій, включаючи німців з Росії, Австрії, та Німеччини, швейцарців та французів. Богослужіння відбувалися німецькою та французькою мовами, чергуючись щотижня. Прихожани були забезпеченими людьми, тому не було потреби в притулках для бездомних. У церковній будівлі розміщувався притулок для гувернанток та нянь, які залишилися без роботи, та приймалися жінки різних віросповідань і національностей [63, с. 9-10].

На початку 19 століття Римо-католицька громада в Одесі, найстаріша серед усіх, вже мала свій перший церковний будинок, споруджений у 1801 році. Німці-католики заселялися переважно навколо Ремісничої вулиці, в районі, відомому як Нижньоюнімецька колонія. Початково, католицька громада об'єднувала парафіян різних національностей, і богослужіння проводилися латинською мовою. З 1821 року, вони вже проводились німецькою, французькою, італійською, та польською мовами.

У 1857 році католицька громада вирішила зібрати пожертви для створення при церкві притулку для католицьких хлопчиків та дівчат. Створювався статут притулку, відповідно до якого дітей віком від двох до семи років планувалося приймати. Хлопчиків мали виховувати та залишати в притулку до 12-13 років, а потім влаштовувати їх на роботу до ремісників для

набуття досвіду. Дівчат планували залишати в закладі, доки їх не вдасться влаштувати в багаті сім'ї як куховарок, швачок, або покоївок [38, с. 152].

У травні 1882 року в Одесі було засновано парафіяльне благодійне товариство при Римо-католицькому костелі з метою надання допомоги бідним парафіянам. Товариство надавало продукти харчування, одяг, разові грошові виплати, допомагало знайти роботу, а також розміщувало літніх людей у притулках. Також засновувало навчальні заклади та навчало дітей за власний кошт. У 1888 році при настоятелі Р. Рейхерті було відкрито католицьку богадільню.

23 березня 1899 року градоначальник Одеси дав дозвіл об'єднанню відкрити дитячу їдальню, яка забезпечувала дітей малозабезпечених членів громади їжею, і якою опікувалося благодійне товариство. Пізніше, у 1903 році, до дитячої їдальні був добудований притулок-інтернат для хлопчиків. За даними І.Г. Гветадзе, благодійне товариство успішно функціонувало до революції 1917 року [37, с. 397].

У 1898 році було відкрито ще один притулок, який називався "Притулок для бідних дівчат римо-католицького віросповідання". Це товариство було засноване Марією Карлівною Држевецькою, і, відповідно, притулок було названо "Будинок Марії" на її честь. Фінансування для цього товариства здійснювалось через пожертвування засновниці, добровільні внески від інших осіб, а також продаж рукодільних виробів. Основною метою цього товариства була опіка і виховання бідних дівчат. Для досягнення цієї мети, дівчат навчали ремеслам та рукоділлю. Для отримання освіти, їх також відправляли до приватних шкіл. Після досягнення повноліття, дівчина мала можливість залишитися в притулку і допомагати виховувати молодших [21, с. 4].

Усього в Одесі існувало різноманітні форми благодійності. Протягом 1840-1860-их років найрозвинутішими були корпоративні об'єднання, так звані товариства взаємодопомоги, де допомогу, як правило, надавали членам громади. Паралельно з цим, існували благодійні заклади, які надавали допомогу всім, незалежно від їхньої релігійної приналежності [48].

3.3. Благодійні товариства другої половини XIX – початку XX ст. З розвитком громадянського суспільства відзначалося зростання впливу представників торгово-промислового капіталу на суспільне життя країни. Ця тенденція особливо проявлялася у громадських організаціях етноменшин, де купецтво відігравало важливу роль у справах громадського благополуччя. З року в рік значущіше ставало втручання купецтва в організацію благодійності, причому купецький прошарок так само, як і дворянство, спрямовував свої фінансові ресурси на надання допомоги не лише рівним собі, але і на підтримку малозабезпечених верств населення, незалежно від їхнього соціального стану [31, с. 88].

Кількість учасників у товариствах коливалася від кількох сотень до кількох десятків тисяч. Наприклад, "Південноросійське німецьке товариство", зареєстроване в Одесі 11 вересня 1906 р., на початку січня 1908 р. налічувало лише 291 чоловік, при тому, що німецьке населення Одеси становило понад 10 тисяч осіб. У зв'язку з цим управління прийняло рішення прийняти новий статут, внесені зміни та доповнення. У поліпшеному статуті розширено членство, дозволяючи участь в товаристві німцям, які мали як російське, так і німецьке громадянство. Проблему залучення нових членів з етнічних меншин вирішували, в основному, шляхом публікації оголошень [31, с. 96].

Отже, другою категорією є благодійні товариства, які ставили своєю метою надавання допомоги потребуючим незалежно від їхньої віросповіді. Однією з перших благодійних організацій, заснованих німцями, було Німецьке благодійне товариство, яке існувало в Одесі з 1846 по 1914 рік [3, арк. 18]. У 1874 році було затверджено новий статут цього товариства, який розширив його завдання на допомогу знайти роботу для нужденних, постачати необхідні матеріали для праці та надавати допомогу різних видів, включаючи одяг, їжу, медичну допомогу, та притулки для бідних і хворих, а також осіб похилого віку [17, с. 7-10].

Спочатку статут цього товариства було переглянуто в 1900 і 1903 роках. Однак новий статут, який затвердив міністр внутрішніх справ П. Дурново у

вересні 1903 року, розширив завдання товариства на поліпшення матеріального та морального стану бідних германо-підданих в Одесі, незалежно від їхньої статі, віку, соціального статусу та віросповідання. Це включало в себе постачання одягу, їжі, притулки для потребуючих, медичну допомогу, допомогу хворим і ліками, а також навчання та виховання сиріт і дітей з незаможних сімей. Товариство також надавало фінансову допомогу тим, хто бажав повернутися на Батьківщину [18, с. 5], [16, с. 2-4].

Крім Німецького благодійного товариства, існувало ще Товариство взаємодопомоги німецьким підданам, які виконали військову службу, від офіцерів до нижчих чинів. Обидва ці об'єднання були підпорядковані Міністерству внутрішніх справ та спільно визначили мети і форми надання допомоги. В 1897 році вони об'єдналися в єдине Благодійне товариство для німецьких підданих в Одесі, яке схвалило новий статут у травні 1897 року. Основними завданнями цього товариства стали надання одягу, їжі та притулку для малозабезпечених, видача грошової допомоги в особливих випадках, догляд і виховання сиріт і дітей з незаможних родин, медична допомога для бідних і багато інших видів підтримки [39, с. 167-168].

За словами Е. Г. Плеської-Зебольд, це товариство також допомагало людям знаходити роботу та надавати матеріали для заробітку, сприяло вигідному реалізації товарів і продуктів. Воно приймало заходи для боротьби з жебрацтвом серед похилого населення, надавало пожертви в богадільні та організовувало їдальні [64, с. 317].

Діяльність товариства також включала надання безкоштовної медичної допомоги від лікарів, доступ до дешевих ліків від аптекарів, безкоштовну освіту від вчителів для дітей тих, хто перебував під опікою товариства. Також, ця організація мала можливість взяти на виховання або утримання осіб, які потребували підтримки, за свій рахунок. У різні періоди часу Німецьке благодійне товариство розміщувало свою діяльність в різних приміщеннях, включаючи будинок Ю. Лемме на Поштової вулиці, будинки німецького консульства на Херсонській та Рішельєвській вулицях [64, с. 322].

До третьої категорії німецьких товариств можна віднести організації, які своєю існування спрямовували на культурно-просвітницьку діяльність. Прикладами таких організацій є німецьке товариство під назвою "Гармонія," яке було засновано у 1861 році, а також Гімнастичне товариство, створене у 1880 році.

Взагалі, більшість німецьких товариств існували недовго, і серед тих, які функціонували тривалий час, слід відзначити Гімнастичне товариство Одеси [16, с. 347]. Воно почало свою діяльність у 1880 році з метою підтримки фізичного здоров'я осіб німецького походження різного віку. За даними Е. Г. Плеської-Зебольд, у 1880 році німецька громада у Одесі створила Гімнастичне товариство, метою якого було сприяння поширенню масової фізичної культури у місті [63, с. 6]. За словами Я. А. Бойчука, крім гімнастичних занять, організація також пропонувала заняття фехтуванням та плаванням, які проводилися під наглядом лікаря та тренерів. Готувала вчителів гімнастики, які проходили спеціальні курси в медичному управлінні [31, с. 152].

У 1881 року до реального училища на подвір'ї кірхи було прибудовано спеціальну будівлю розміром 25,05 м завдовжки, 11,6 м завширшки і 9,2 м заввишки, в якій було обладнано гімнастичний зал. 24 Членами товариства були люди різного віку. Для кожної вікової групи було складено розклад занять.

На початку 90-х років німецька громада міста вирішила вивести діяльність товариства за національні та конфесійні рамки, і за підтримки міського голови Г.Г.Маразлі 1892 року на базі Товариства любителів гімнастики при лютеранській громаді вирішили заснувати міське Одеське гімнастичне товариство. Серед його засновників, крім німецьких купців і заводчиків (Г. Берндта, В. Санценбахера, К. Рейма), був і Г.Г.Маразлі. У своєму проханні міністру внутрішніх справ вони писали: "Зростаюча останнім часом турбота про фізичний розвиток шляхом вправ у гімнастичному мистецтві викликала серед багатьох громадян думку про заснування в Одесі за зразком існуючого в Санкт-Петербурзі гімнастичного товариства". [39, с. 167]

У статуті товариства було записано, що воно засновується "для користування хворими, для підтримки здоров'я, фізичного виховання і для освіти вчителів гімнастики" [27]. Крім гімнастичних занять, передбачалося займатися фехтуванням, плаванням, катанням на ковзанах. Усі заняття перебували у віданні двох гімназіархів, екзаменованих у місцевому медичному управлінні, і досвідчених лікарів, яких запрошували з відома того ж управління.

22 січня 1893 року в маленькому залі Клубу ремісників і промисловців відбулися загальні збори, на яких було повідомлено про перетворення Товариства любителів гімнастики для парафіян лютеранської церкви в Одеське гімнастичне товариство.

Річний внесок дійсних членів товариства, відвідувачів і учнів становив 12 рублів. На розсуд ради товариства "неспроможним" робили поступку або вони зовсім звільнялися від сплати. Кошти від сплати членських внесків і добровільних пожертвувань ділилися на основний (недоторканий), запасний і оборотний капітали. Частина коштів передбачалося використовувати "для надання допомоги людям похилого віку і особам, які не мають занять, які спеціально присвятили себе гімнастиці і тим, хто зробив користь для поширення її". Товариством керувала виборна рада на чолі з головою. Цей пост наприкінці XIX століття обіймав Карл Рейм, на початку XX століття видавець "Odessaer Zeitung" Карл Вільгельм [20, с. 150].

Учителям гімнастики в товаристві були німці. Першим після перетворення був Густав Гейль. Крім гімнастичних занять і спортивних змагань, товариство влаштовувало дитячі свята, сімейні та чоловічі вечори.

За короткий термін товариство набуло в місті великої популярності. Особливий інтерес викликали вечори, які воно влаштовувало. Міські газети регулярно повідомляли про їхню програму і дату проведення. На вечори, що вже відбулися, друкувалися відгуки, які дають нам можливість побачити, яке місце в культурному житті міста вони займали і як ставилася до них міська громадськість

24 лютого 1895 року газета "Одесские новости" писала: "Третього дня в німецькому клубі ремісників і промисловців Одеське гімнастичне товариство влаштувало Familienabend, який привернув повний збір і пройшов з великим пожвавленням. Члени гімнастичного товариства постійно обставляють свої вечори так, що публіка із задоволенням відвідує їх. Треба замінити, що з кожним роком [64, с. 324].

Щодо Гімнастичного товариства, варто відзначити слова В. В. Македон, яка зазначала, що ця організація була єдиною спортивною групою і включала не тільки німців [50, с. 87]. Це товариство служило основою для утворення Одеського гімнастичного товариства, яке ставило перед собою завдання поширення фізичної культури серед всього міського населення та об'єднувало представників різних національностей [63, с. 7].

У 1896 році в товаристві налічувалося 313 осіб, його капітал у відсоткових паперах та інвентарі доходив до 3.725 рублів. Товариство переважно так і залишилося німецьким до початку першої світової війни.

Воно продовжувало свою діяльність і після революції. У 20-х роках його членом був майбутній великий піаніст Святослав Ріхтер, син органіста лютеранської кірхи, викладача консерваторії Теофіла Ріхтера. У спогадах В.В.Лазурського йдеться про те, що Светік не міг марширувати в ногу, потрапити в такт, і під час показових виступів його доводилося виключати зі строю.

Як зазначає Е. Г. Плеська-Зебольд, це товариство існувало як чисто німецьке до початку Першої світової війни, а після цього було дозволено приєднатися до нього іноземцям. У такій формі Одеське гімнастичне товариство існувало до початку 30-х років ХХ століття. Важливо відзначити, що впродовж тривалого періоду членом цього товариства був відомий піаніст Святослав Ріхтер [64, с. 200-201].

Щодо товариства "Гармонія," інформація про нього більш докладна. За словами Е. Г. Плеської-Зебольд, в квітні 1861 року кілька друзів подали прохання до генерал-губернатора, у якому вони висловили свою бажання

зустрічатися в певні вечори в одній з квартир для проведення часу і занять музикою, літературою, природничими науками, промисловістю та механікою. За тими ж даними, прохання підписали Генріх Вильгельмович Теш, бухгалтер будинку "Страц і К," Е. Берндт, книготорговець та син купця Едвард Ведде, Альберт Гіліг, хімік, Карл Пецольт, бухгалтер фірми Петрококкіно, і Ернст Румелін, бухгалтер фірми "Белліно-Фендеріх" [64, с. 319].

Статут товариства "Гармонія" було затверджено в 1861 році, і його головною метою було обмін знань та приємний дозвілля для членів, включаючи спів, музику, літературу, природничі науки, промисловість та механіку. Особливо важливим було відзначено, що громадські та релігійні питання, а також політика, не обговорювалися в межах цього товариства. Статут від 1861 року був дуже коротким і містив лише чотири параграфи, які визначали мету, склад, правила та обов'язки членів, а також загальні правила [2, арк. 10].

Через те, що статут був дуже лаконічним і мав численні недоліки, які ускладнювали діяльність товариства, у 1864 році був прийнятий новий статут. У цьому статуті було зазначено, що членами товариства "Гармонія" можуть бути німці та всі охочі, які володіли німецькою мовою, цікавилися німецькою культурою, досягли 20 років і мали добру репутацію. Статут товариства був змінений в 1867, 1868 та 1869 роках.

За даними книги Ельвіри Германівни "Одеські німці 1803-1920," протягом понад 30 років товариство не мало власного приміщення і орендувало різні будівлі, включаючи одну на Софіївській вулиці та будинок Карузо на Ланжеронівській. Це було зумовлено обмеженнями, які полягали в тому, що товариству було заборонено володіти власною нерухомістю відповідно до перших статутів. Проте у 1898 році, за дозволом міністра внутрішніх справ, були внесені зміни, що дозволили товариству придбати власну нерухомість в Одесі. У 1899 році товариство придбало ділянку землі в Авчінніковому провулку і побудувало там будівлю зі стильним театральним залом на 600 місць, який включав партер, ложі та хори. Дизайн залу

відзначався відсутністю розкіші та вишуканою простотою. У цьому залі проводилися маскарадні вечори та вистави, і організовувались гастролі акторських труп.

У своєму дослідженні, що приділяє увагу камерному виконавству в Одесі у другій половині XIX століття, В. М. Щепакін зауважує, що восени 1867 року газета "Одесский вестник" анонсувала серію концертів квартетів, запланованих для виконання в німецькому клубі "Гармонія" з участю музикантів Франка, Бабушки, Россета та Куммера. Після цього, протягом трьох наступних років, камерні концерти стали регулярними та популярними подіями в музично-культурному житті Одеси [77, с. 90].

Збільшення промислового виробництва завдяки впровадженню інноваційних технологій призвело до небажаних наслідків, таких як безробіття, недоступність основних товарів, низькі заробітні плати. Цей процес також призвів до збідніння робітників і викликав ряд інших соціальних проблем. Скасування статусу "porto franko" в Одесі призвело до кризи в торгівлі, що призвело до банкрутства багатьох торговців, які втратили свої робочі місця. У таких скрутних умовах їм довелося звертатися по допомогу. У 1863 році було створено Товариство взаємної допомоги прикажчиків-євреїв в місті Одеса. Головною метою цього товариства було надання безоплатної і позичкової грошової допомоги. У 1870 році виділили 200 крб. безоплатної і 480 крб. позичкової допомоги [35]. Завдяки удосконаленому статуту 1870 року, керівництво товариства отримало можливість розширити форми надання допомоги. Також у 1869 році було створено схоже німецьке товариство в місті Одеса під назвою "Клуб ремісників і промисловців" [36, 283], для якого було створено допоміжно-філійне ощаднопозичкове товариство [31, с. 125].

Тому до цієї ж категорії входить "Німецький клуб ремісників та промисловців". Інформації про це товариство небагато, відомо, що воно розпочало свою діяльність в 1869 році, і серед його засновників були Адольф Бірнстайн, Герман Веллер, Штайф. існувало до 1915 року. За словами

дослідниці В. В. Македон, про це товариство майже немає інформації навіть в архівних джерелах Одеси.

Незвичайним було управління товариства. Його правління складалося з дев'яти старшин, голова з них не обирався. Його обов'язки виконував кожен протягом місяця. Старшинами товариства в різні роки були А.Бір-нстайн, власник літографії та нотодрукарні; Бруно Фетіш, власник майстерні різного роду опалювальних приладів; Август Мюльнер, власник чавуноливарного заводу на Манежній; Герман Шульце; Фрідріх Тейрер, власник оптичної крамниці на Дерибасівській, та інші [20, с. 185].

Клуб влаштовував допоміжно-ощадні каси, що, ймовірно, було однією з цілей його заснування. Організовувалося і культурне "проведення часу" – традиційні для німців фамільні вечори (Familienabend), маскаради (Maskenball). Влаштовувалися національні та інтернаціональні народні свята (Volksfest) і маскаради за участю циган.

Клуб мав у своєму розпорядженні достатні кошти і мав велику власну будівлю на розі Преображенської та Єврейської вулиць (Єврейська 51, в інші роки - 55). У 1884 році будівлю було перебудовано. У ній було зроблено протипожежні пристосування, парадну дерев'яну драбину замінили на кам'яну, влаштовано театральну залу з мініатюрною сценою."

У цій будівлі, що отримала назву "Новий театр", давали вистави як власними силами, так і силами гастрольних груп, іноді дуже знаменитих. Наприклад, 1908 року тут давала свої вистави відома віденська оперета Йоганна Штрауса. Кількість членів клубу відома тільки на 1897 рік. Тоді їх було 185 осіб [64, с. 322].

Один з небагатьох згадок про це товариство можна знайти у праці Ю. М. Руснак "Вплив європейських традицій на формування одеської піаністичної школи," де вказується, що в Одесі у другій половині XIX століття в клубах двох німецьких товариств, "Гармонія" та "Клуб ремісників та промисловців," проводилися театральні вистави, музичні вечори, виступи хорових ансамблів,

а також видавались дві німецькомовні газети. Ремісники часто самостійно організовували театральні вистави та інші культурні події [68, с. 395].

3.4. Культурно-просвітницькі організації у нелегкі часи революції та війни. Початок ХХ століття для Російської імперії відзначився невдачами в російсько-японській війні (1900–1905 роки), невдоволенням політики імператора та періодом народної «смути», яка спричинила революційні події 1905-1907 років. Початок революції пов'язують із масовим розстрілом мирної демонстрації в Петербурзі у 1905 році. Після цього вся Російська імперія охопила хвилю страйків, де люди вимагали покращення умов життя, покращення умов праці, послаблення цензури, політичних свобод і т.д. д. У селах революція набула більшого радикального характеру: селяни спалювали маєтки поміщиків, відбирали землю та худобу [67].

Широкий розмах революційних подій та страйків по всій країні викликав компромісні дії уряду. Імператор Микола II був змушений підписати Маніфест 17 жовтня 1905 року. Основним автором цього документа був голова Кабінету Міністрів С. Ю. Вітте. Маніфест 1905 року визначав ряд політичних та громадянських прав, зокрема свободу слова, збір та створення організацій [72], [54].

У Маніфесті від 17 жовтня 1905 року Микола II закликав до негайного припинення небезпечної для держави ситуації. Імператор обіцяв прийняти заходи для припинення безладу, безпорядків та насильства. Для захисту мирних громадян, які бажали спокійно виконувати свої обов'язки, і для стабілізації державного життя він вважав необхідним об'єднати зусилля вищого Уряду. Маніфест складався з трьох основних частин [5]. Однак ключове значення його полягало в тому, що він радикально змінив форму правління від самодержавної до конституційної.

На мою думку, одним із ключових положень є перший пункт Маніфесту 1905 року, який розглядає надання населенню невід'ємних основ громадянської свободи на принципах дійсної недоторканності особи, свободи совісті, слова, зборів та спілок [5].

Поворотною точкою в законодавстві щодо громадських об'єднань став указ Миколи II від 4 березня 1906 року, відомий як "Про тимчасові правила товариств та спілок". Цей документ підтверджував ідеї, викладені у Маніфесті від 17 жовтня 1905 року, і став першим в історії Російської імперії законодавчим актом, який дозволяв діяльність різноманітних об'єднань, включаючи політичні утворення. Указ "Про тимчасові правила товариств та спілок" встановлював правові норми, процес створення та функціонування громадських організацій [54].

Прийняття ряду законів на початку ХХ століття спричинило лібералізацію суспільства і водночас підштовхнуло активізацію освітньо-культурної діяльності різноманітних німецьких громадських об'єднань. У першій половині ХХ століття виникла проблема збереження національної культури. З ініціативи священиків та інтелігенції формувалися об'єднання, спрямовані на збереження власної національної культури, створення нових навчальних закладів та об'єднання міського та сільського населення з різними соціальними групами. За дослідженнями В. В. Шевченка в Одесі на той час існувало приблизно 10 німецьких товариств [74, с. 166].

Основною метою новостворених об'єднань було сприяти розвитку гармонійних міжнаціональних відносин, об'єднання представників німецької громади навколо спільних питань та інтересів, а також формування єдиної національної ідентичності на основі рідної мови, традицій, звичаїв, культури та історичної пам'яті [31, с. 136].

Одним із перших німецьких об'єднань, що почали функціонувати після прийняття Маніфесту 1905 року, були два взаємопов'язаних товариства, які були створені 11 вересня 1906 року: Південноросійське німецьке товариство (також відоме як Південно-Руське німецьке товариство) та Німецьке товариство освіти Південної Росії. Згідно з дослідженням О. К. Каненберг-Сандул та В. В. Шевченко, обидва товариства були вкрай взаємопов'язані, маючи подібні цілі та методи. Відмінність між ними полягала у тому, що Південноросійське німецьке товариство акцентувало свою діяльність на

захисті та об'єднанні міського німецького населення, тоді як Німецьке товариство освіти Південної Росії фокусувалося на потребах сільського населення. Основною метою обох товариств було забезпечення опіки та захисту німецької мови для збереження національної свідомості. Крім того, вони прагнули об'єднати всіх німців, які були піддані Російській імперії, незалежно від їх віросповідання, для захисту їх національної самосвідомості та культури. Відомо, що обидва товариства динамічно розвивалися [74, с. 166], [46, с. 89].

За інформацією Я. А. Бойчука, на початку 1908 року Південноросійське німецьке товариство мало лише 291 члена. Ураховуючи значний обсяг німецької громади в Одесі того періоду (близько 10 тисяч осіб), це число вважалось відносно невеликим. Згодом, статут товариства було змінено, що дало можливість залучити більше людей у склад повноправних членів [20, с. 96]. За даними О. К. Канєнберг-Сандул, наприкінці 1909 року, ці товариства вже відкрили 25 філій у Бессарабській та Херсонській губерніях, з загальною кількістю членів 466. А до 1910 року їх кількість зросла до 64 філій з 848 учасниками [46, с. 89].

У 1906 році в Одесі засновано ще одне об'єднання під назвою "Товариство взаємодопомоги німців-католиків у Росії". Протягом періоду з 1907 по 1914 рік це об'єднання випускало газету "Deutsche Rundschau" ("Німецький огляд"). За даними В.П. Ганзуленка, перші номери газети друкувалися у Саратові, а вже з 1908 року – в Одесі. Дослідниця вказує, що в цьому виданні освітлювалися проблеми німецьких колоній, а також події повсякденного життя німецької католицької громади. Газета зверталася до питань шкільної освіти, вивчення рідної мови, жіночої освіти та інших тем. Пізніше "Deutsche Rundschau" стала ширитися за межі Одеси та виходила серед німецьких переселенців у багатьох губерніях Російської імперії [36, с. 285].

Варто зауважити, що досліджуваний період в Одесі існували дві основні німецькомовні газети, серед них «Odessaer Zeitung» («Одеська газета») та

«Deutsche Rundschau» («Німецький огляд»). У 1863 році розпочала своє існування газета «Odessaer Zeitung» («Одеська газета»), яка акцентувала увагу на актуальних нових та проблемах німецької громади. Засновники сподівались, що дана газета знайде популярність не тільки в одеському регіоні, а й поза його межами. На початку свого існування «Одеська газета» зазнала ненайкращі часи: газета виходила щотижня, обсяг тиражів був за мали, фінансування на газету не вистачало для нормального її розвитку. В газеті містилися загальнодержавні та місцеві новини, новини та статті про сільське господарство, торгівлю, а також повідомлення і оголошення. З 1883 року в газеті з'явилась рубрика «Колоністи», в якій зображувалися новини та інформація про колоністів з усіх регіонів Російської імперії. В цій рубриці розкривали проблеми та особливості господарювання колоністів. Надавалася інформація щодо побудови нових церков, учбових закладів, діяльності пасторів, господарських досягненнях та актуальних проблемах. [64, с. 302-305].

Розквіт «Odessaer Zeitung» пов'язують з приходом Карла Вільгельма. Він був виходець колонії Ліхтенталь в Бессарабії, який отримав освіту у Вюртемберзі, вніс важливий внесок у заснування та випуск цієї газети. Після 1874 року він став найвизначнішим німецьким журналістом в Одесі [румін120, с. 77]. За роки керування Карла Вільгельма «Одеська газета» значно збільшила обсяг тиражу та територію розповсюдження. Газета почала виходити кожного дня, хоча ще на початку виходила лише кожного тижня [63, с. 22].

З початком Першої світової війни, газета публікувала актуальні новини з фронту, оголошення щодо допомоги воїнам, пораненим. Але вже в жовні 1914 німецьку газету настигла доля усього німецького в Російській імперії, її було закрито за наказом влади. Також з доля спіткала і газету "Deutsche Rundschau" ще в серпні 1914 року за наказом генерал-губернатора газету було закрито [64, с. 309].

У 1908 році в Одесі було засновано Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти, яке ставило за мету піднесення духовного та

морального розвитку німецьких селян. Організація спрямовувала свою діяльність на відкриття нових навчальних закладів, переважно шкіл. За даними В.П. Ганзуленко, проводилися освітні курси для вчителів та кістерів. Засновувалися бібліотеки та читальні, а також організовувалися лекції, концерти, театральні вистави, а також видавалися газети та журнали. Діяльність товариства сприяла відвідуванню сільських шкіл і поліпшенню матеріального забезпечення його членів [36, с. 282-284].

На початку ХХ століття звіти земських органів часто вказували на кількість навчальних установ. Наприклад, у звіті Одеського повіту зазначалося, що "Німецькі райони мають школи, але не всі діти в німецьких районах отримують освіту. Їх кількість є невеликою - всього 391 дитина з загальною кількістю 6142 учнів" [56, с.28].

Община німців-католиків, що склалася в Одесі, виявилася найбільшою на півдні України. З врахуванням зростання чисельності парафіян однієї церкви в місті виникла необхідність у новому храмі. Уже у 1892 році канонік Р. Рейхерт звернувся до міської управи із проханням виділити місце для будівництва нової церкви. У листопаді того ж року Дума та міський голова Г. Маразлі підписали указ про надання безоплатної ділянки для цієї мети [29, с. 112]. Е. Г. Плеська згадує про будівництво нового храму в своїй роботі "Одесские немцы", вказуючи, що у 1906 році на Новокінній площі була зведена римо-католицька церква Св. Климента за проектом архітектора В. Домбровського. Її парафіянами в основному були віруючі німецької національності. Крім того, для пригородної католицької громади були відкриті церковно-парафіяльна школа та благодійні заклади [63, с. 12].

Один із таких установ – товариство Святого Климента було засновано у 1908 році. Так само, як і церква, воно отримало свою назву на честь святого Климента, четвертого Папи Римського, який був закатований в каменоломнях Херсонеса (неподалік Севастополя) [43]. Головною метою цього товариства було сприяння культурному та моральному розвитку німців-католиків. Для досягнення цієї мети товариство займалося друкарською справою, випускало

книги, газети, журнали. Також відкривалися бібліотеки та читальні, організовувалися різноманітні лекції, літературні вечори, читання, театральні вистави, концерти та виставки.

Відповідно до В.П. Ганзуленко, перший голова товариства обраний серед його засновників Я. Гергардт. Всі інші обрані посади, на більшості яких зазвичай були священики, також були визначені. Дослідник вказує, що у 1907 році товариство було переміщено з Саратова до Одеси на ініціативу римо-католицького єпископа і отримало назву "Клеменс". У 1908 році був прийнятий статут та затверджено нову назву - товариство Святого Климента [36, с. 282-284].

У 1908 році було засновано ще одне товариство під назвою – Одеський німецький клуб. Мета товариства була схожа на мету товариства «Гармонія» - це доставляти можливість членам свого клубу проводити вільний час та дозвілля з зручністю, комфортом та користю. Для цього в межах товариства проводили музичні, літературні вечори, бали. Подекуди влаштовували вечори присвячені настільним іграми. Грали в карти, лото, доміно, шахи, шашки та багато іншого. Проіснувало товариство недовго, постійно виникали проблеми з орендою приміщення, тому після декількох надзвичайних засідань у 1915 році було прийнято рішення припинити існування товариства [64, с. 338].

У 1909 році було засноване товариство німецьких студентів "Teutonia Euxina", проте, як зауважує В. В. Македон, ця назва фігурує лише в установчих документах, пізніше об'єднання зазначається як Товариство студентів німців міста Одеси. Основною метою товариства було сприяння культурному та просвітницькому вихованню серед німецьких студентів. Для досягнення своєї мети товариство часто організовувало різноманітні концерти. Головами товариства протягом різних періодів були Отто Мюллер, Християн Кангер, Отто Цвікер, Готгольд Кнауер та інші. За інформацією В. В. Македон, офіс товариства спочатку знаходився на вулиці Кузнечній, 13, а пізніше у приміщенні "Клубу одеських промисловців". Товариство студентів не лише

вдбувалося про їхній духовний та моральний розвиток, а й приділяло увагу фізичному вихованню [52, с. 181].

У вказаний період існувало і ще одне німецьке об'єднання під назвою "Євангелічне товариство молодих людей". Інформації про це об'єднання знайдено обмежено. Згідно з дослідженням Л. Г. Білоусової, це товариство розпочало свою діяльність у 1910 році [30, с. 53].

Під час Балканських війн 1912-1913 рр. було зазначене посилення поліцейського контролю за німецькими товариствами, оскільки царська влада боялася поширення пронімецьких настроїв серед німецького населення. Було подано запитання до директора Департаменту поліції щодо виключення німецьких та австрійських громадян із складу німецьких товариств, аргументуючи це тим, що "викладацький персонал в основному складається з німців, вихованці погано володіють російською мовою і не бажають навчати, посилаючись на своє німецьке походження" [71, с. 76]. Закриття товариств, ймовірно, було пов'язане із страхом російської влади перед розповсюдженням його діяльності серед широкого етнічного населення у сільській місцевості [31, с. 150].

З початком Першої світової війни антинімецькі настрої зростали не лише в суспільстві, але й в державній політиці Російської імперії. 24 грудня 1914 року імператором було затверджено заборону викладання предметів німецькою мовою у школах для німецьких дітей, за винятком Закону Божого та німецької мови.

Національне самовідчуття німецької громади погіршилося через прийняття ряду нормативно-правових актів, які часто отримали назву "ліквідаційні закони". Ці акти мали дискримінаційний характер і обмежували права німецьких колоністів. За словами А. В. Гедьо, прийняті у лютому та грудні 1915 року акти на рівні держави призвели до ліквідації німецьких товариств [39, с. 168]. В роботі В. В. Шевченка зазначається, що окрім заборони діяльності товариств, також була обмежена діяльність німецьких

видань, а говорити німецькою мовою було заборонено навіть у спілкуванні [75, с. 342].

Практично всі громадські організації потрапили під нагляд жандармського контролю. У листопаді 1914 року Міністерство внутрішніх справ випустило спеціальний циркуляр, який розсилали губернаторам та керівникам областей. Цей циркуляр, підписаний міністром Н.А. Маклаковим, призначався для вивчення діяльності німецьких товариств з метою відмови у їхніх запитаннях та припинення реєстрації нових організацій. Існуючі товариства були ліквідовані, а інші обвинувачувалися в співпраці із Центральним союзом німецьких товариств за кордоном та притягувалися до кримінальної відповідальності. [31, с. 85].

У циркулярі від 4 травня 1915 року, яку видавало Міністерство народної освіти, передбачалося негайне звільнення вчителів, заборона видавництва газет, книг, журналів імперська влада обмежувала діяльність громадських об'єднань, вважаючи їх формою вираження демократичної громадської волі.

Отже, протягом другої половини XIX – початку XX століття на території України існували власні об'єднання етнічних меншин, які сприяли культурно-просвітницькій ініціативі. Незважаючи на те, що більшість цих товариств мала освітні та культурні цілі, влада спромоглася виявити в них політичний підтекст, і, в результаті, на початку XX століття об'єднання національних меншин стали об'єктом суворого контролю з боку царського уряду. Усупереч імперській політиці русифікації, що стосувалася не лише українців, а й інших національних меншин, взаємини, які склались між ними в сфері духовності, визначили міцну традицію взаємного збагачення національних культур [35, с. 205].

Отже, вивчаючи інформацію щодо соціального аспекту розвитку німецької колонізації у XIX столітті на Півдні України, можна прийти до висновку, що німецька громада на початку цього періоду переживала ненайкращі часи. Скрутне становище та перешкоди, що траплялися на шляху колоністів, змусили їх об'єднуватися задля спільного блага. З початку німці

об'єднувалася на релігійних принципах. З часом виникали німецькі товариства, які перш за все спрямовували свою діяльність на благодійність та надання допомоги тим, хто потребував. Також існували товариства, що об'єднувалися на основі культурно-просвітницьких ідей, де учасники мали можливість обмінюватися своїми вміннями, розширювати культурний рівень знань та підтримувати спортивні ініціативи. Розгортання Першої світової війни виявилось поворотним моментом, що супроводжувалося прийняттям ряду антинімецьких заходів, погіршенням становища національної свідомості та припиненням функціонування німецьких товариств.

Розділ 4.

ЕКОНОМІЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ НІМЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ

Доля Одеси з перших днів її існування була визначена можливостями торгівлі та особистостями її перших адміністраторів. Своїм виникненням і засадам добробуту місто завдячує переважно іноземцям: Йосипу Де-Рібасу, Дюку Рішельє, Олександрю Ланжерону. У зв'язку з відсутністю умов для розвитку мануфактур і промисловості, тільки прибуткова торгівля могла забезпечити його економічне зростання. Політика місцевих адміністраторів мала всіляко сприяти її заохоченню.

4.1. Витоки господарчої діяльності німецького населення Одеси. З перших днів своєї політичної історії місто започатковує самостійне економічне життя, яке базувалося на торгівлі. Як місто і портову Гавань його заснували в серпні 1794 року, 1797 року під час перепису в ньому було записано близько 5.000 жителів, зокрема 670 душ купецького звання. Уже набирала обертів зовнішня торгівля, яка цей у рік "склала цінність 172.000 рублів" [44].

1803 року, коли місто прийняв під своє управління герцог Рішельє, у ньому налічувалося близько 9.000 жителів, з яких 1.927 були купецького звання. Річний оборот від торгівлі зерном становив 936.000 рублів. Зовнішня торгівля повністю залежала від іноземних купців та їхніх капіталів. Рішельє вживає всіх заходів для їх залучення та забезпечення інтересів. За указом Урядового сенату було дозволено російським та іноземним купцям транзитну торгівлю. Через Одесу російські та колоніальні товари можна було продавати в Молдавію, Валахію, Австрію і Пруссію, а ті, що привозили звідти, - далі за море [64, с.58].

У місті почали відкриватися купецькі контори, зросло населення, збільшилася кількість договорів і приватних угод. Стали виникати конфлікти. Для їх запобігання і заохочення чесної торгівлі за клопотанням Рішельє 26 листопада 1808 року в місті було відкрито комерційний суд. Його головою, за обранням громадян, було затверджено камер-юнкера графа де Сен-Прі;

членами - підполковника Аркудинського, комерції радника Антона Форрегера", купців Дмитра Інглезі та Франца Поппе [69, с.388].

1809 року комерційний суд звернувся до магістрату з проханням надіслати з архіву узаконення і звичаї римського та грецького права, що свідчить про його прагнення вирішувати торговельні суперечки на цивілізованих засадах.

Проведена політика давала свої результати, у місті оселяється велика кількість іноземних і російських купців, яких приваблювала перспектива безпечної торгівлі та швидкого збагачення. За свідченням друга Рішельє, негоціанта Сікарда, за 7 років (1803-1810) в Одесі не було жодного випадку банкрутства [64, с. 59].

Внутрішньо міська торгівля в перші десятиліття перебувала в руках іноземних переселенців: греків, німців, євреїв, які забезпечили місту розвиток її більш прогресивної форми. Тут майже не було ярмаркової, тобто тимчасової торгівлі, що панувала на той час у всіх Новоросійських губерніях. Вона велася в Одесі на постійній основі, для чого майже відразу ж будувалися дерев'яні, а частіше – кам'яні гостинні ряди на Олександрівському проспекті.

На початковому етапі саме законодавчі акти, які регулювали процес колонізації, визначали соціальний склад населення та його соціальне життя і у подальший час. Як зазначено у дослідженні Е. Г. Плеська, перший транспорт із німецькими переселенцями прибув до Одеси в серпні 1803 року, включаючи 29 сімей, де переважали землероби. В подальшому, інші транспорти також приносили ремісників різних професій. Тепер характерним стає не лише кількісна перевага ремісників, але і різноманітність їх профілю роботи [62, с. 127].

Восьмий транспорт, що прибув до Дубоссар 24 листопада 1803 року, складався майже з одних ремісників. Із 38 сімей тільки дві були землевласницькими, інші представляли найрізноманітніші ремесла. Тут вчителі, панчішних, рукавичних і шпилькових справ майстри, шмуклери, садівники, шкіряники, булочники, ковалі, ткачі, слюсарі, мірошники, кравці,

фельдшери, м'ясники. Не всі з них залишилися в Одесі, оскільки вона мало відповідала їхньому уявленню про місто. Деякі їхали далі, не бажаючи селитися в цьому брудному, галасливому, необлаштованому місці [61, с. 35].

Серед німецьких переселенців були не лише землевласники, а також значна кількість німецьких ремісників, які мали високу репутацію.

В Одесі німецькі ремісники створили невелике поселення, яке відоме під назвою "Верхня німецька колонія".

Збудована у 1827 році лютеранська церква стала своєрідним центром Верхньої німецької колонії. Початково планувалося розташувати німецьку ремісничу колонію за межами міста. Проте через швидкий розвиток Одеси та розширення її території, у 1807 році було прийнято рішення прокласти вулиці Дворянську та Коблевську, які з'єднували місто з "Верхньою німецькою колонією". Німецькі ремісники сприяли розвитку міського життя та поширенню європейської міської та побутової культури [62, с. 1].

Реорганізація управління ремісничими цехами в 1819 році була важливим подією для ремісничого співтовариства в Одесі, включаючи німецьку колонію. Основні аспекти цієї реорганізації включали: створення управи ремісників, фінансування ремісничої казни, різноманітність складу німецької колонії та зростання чисельності ремісників.

Створена управа, яка відповідала за регулювання діяльності всіх цехів в місті. Ця управа забезпечувала нормальну роботу цехів та ведення реєстру майстрів і ремісників. Ремісники з кожного цеху виплачували певну суму грошей, яка складалася в ремісничу казну. Ця казна використовувалася для підтримки ремісників, надання їм пільг, інфраструктурних покращень і допомоги потребуючим. Німецька колонія в Одесі була досить різноманітною за своїм складом. Перші німецькі колоністи, які прийняли російське підданство, були основою колонії. Однак з часом до них приєднувалися сільські колоністи, які прибували в місто шукати роботу та заробіток для своїх родин. Згідно з даними Ельвіри Германівни на 1825 рік, в німецьких цехах

міста було 455 майстрів, підмайстрів та учнів. З них 280 були колоністами, які прийняли російське підданство, і 175 мали іноземне підданство. [62, с.127].

Ця реорганізація сприяла більш ефективному управлінню ремісничими гільдіями, створенню сприятливого середовища для розвитку ремісничого підприємництва та забезпеченню підтримки для різних категорій ремісників у місті, включаючи німецьку колонію [62, с.134].

Серед німецьких майстрів були видатні постаті, такі як Карл Гааз, відомий своєю майстерністю в виготовленні музичних інструментів. Спочатку він заснував невелику майстерню з виготовлення інструментів, яка пізніше перетворилася на велику фабрику, де працювало від 15 до 50 осіб у різні періоди. Фрідріх Гемерле славився як видатний майстер меблевої справи. М. Воронцов відзначав, що меблеві майстри в Одесі не поступалися якістю роботи столичним майстрам. Ф. Гемерле також був відомий своєю роботою з меблювання купецької біржі на Приморському бульварі. Фрідріх Кунерт, майстер миловарення, заснував перший маленький завод із виробництва мила в Одесі ще в 1806 році, і з часом цей завод став одним із провідних підприємств на півдні регіону. Яків Мюльнер організував одне з перших підприємств з металообробки в Одесі, виготовляючи мідну та бронзову фурнітуру для меблів та будівельних потреб. Перший паровий млин в Одесі був заснований в 1878 році бароном А. Масом, а через 15 років став власністю Франца Олова та Людвіга Дуріана. Торговий дім Олова та Дуріана відомий завдяки виробництву високоякісного борошна, яке експортувалося в різні країни Європи та Близького Сходу [61, с. 13], [62, с. 135].

Поміж німецьких переселенців в Одесі також були представники дворянства та аристократії. Протягом багатьох десятиліть благополуччя міста було забезпечене завдяки вивізній торгівлі зерном. Великий внесок у цей розвиток внесла торгова фірма Н. Штігліца. У 1838 році вона стала власністю консула А. Маса та його партнера Е. Шульца. Чесність і обов'язковість ведення справ сприяли збільшенню кількості комерційних операцій фірми та розширенню торгових зв'язків одеських купців з Європою. Великий рівень

життя міських жителів залежав від успішних торгових будинків, таких як брати Стіфель, В. Вагнер, Белліно-Фендеріх, Фальц-Фейні та інші. Зокрема, торговий будинок В. Вагнера був популярним і пропонував товари, такі як оптика, дорогі тканини, шкіряні вироби, вогнепальна зброя, і предмети розкоші з різних країн, таких як Англія, Франція, Німеччина і Америка [64, с. 84].

Із середовища німецьких ремісничих переселенців вийшли засновники провідних виробництв не тільки в місті, а й у всьому південному регіоні. Це, насамперед, Й. І. Ген, В. І. Санценбахер, К. Гааз.

Однак тривалий час розвиток промисловості гальмувався браком прісної води, адже лише 1873 року в Одесі з'явився водогін. До перешкод треба віднести також брак робочої сили, хоча після скасування кріпосного права місто поповнилося безземельними селянами. Також варто згадати брак дешевого вугілля, бо те, яке використовували, постачалося з Англії [64, с.81].

4.2. Одеські промисловці німецького походження. Зважаючи на те, що не кожен німецький поселенець у Одесі міг самостійно займатися ремеслом, а тим більше з часом перевести його у більш масштабне виробництво варто приділити увагу для окремих представників німецької нації серед одеських промисловців.

Йоганн Ген - одеський фабрикант, найбільший виробник землеробських машин. 1854 року Йоганн Ген відкрив в Одесі, на Розумовській вулиці, слюсарну майстерню, але після початку Кримської війни 1853-1856 рр. оселився з сім'єю в Гофнунгсталі. Слюсарні вироби не мали великого попиту, і він пристосував майстерню для виробництва однокорпусних дерев'яних плугів ("сабани"). Їх купували німці-колоністи Бессарабської та Херсонської губернії. Пізніше завод став виготовляти не дерев'яний, а залізний верстат, надавши йому міцність і правильну робочу поверхню. Так з'явився "колоністський плуг" [64, с. 87].

Йоганн Ген належав до роду селян і сільських ремісників із німецької землі Вюртембер. Його предки 1820 року влаштувалися в колонії Нойбург

(нині Новоградівка) під Овідіополем. На сімейній раді Генів було вирішено: рівним у майстерності братам - Георгу і Йогану під дахом однієї кузні буде тісно. Тому молодший - Йоганн, став поселенцем у колонії Зульц. Того ж року він остаточно осів у селі Карлсталь за чотири години їзди від Одеси.

На перших порах Йоганн працював у тамтешнього коваля. Золотими руками і працьовитістю Ген швидко припав до вподоби Карлстальській сільській громаді. Незабаром майстер отримав від громади садибу з просторим будинком, кузню з дефіцитним вугіллям та інструментом, і домігся добре оплачуваної роботи. Але за прикладом старшого брата, Йоганн переселяється до Одеси.

Починав він зі слюсарної майстерні на Розумовській. З підростаючим сином Карлом доводилося перебиватися дрібницями: лагодженням домашнього начиння, виготовленням всякого залізного дріб'язку. Особливо вдавалися їм кавові млинки, що увійшли в домашній побут багатьох мешканців Молдаванки. Поруч пролягала жвава Балківська вулиця, де чумацькі обози зупинялися на водопій. Почувши про доброго майстра, до Йогана дедалі частіше почали звертатися за ремонтом валків [73].

"Колоністський плуг" користувався попитом, справа розширювалася, і в 1866 р. І. Ген переводить майстерню до Одеси. Її власником став старший син Карл. Він поступово збільшував щорічне виробництво плугів, яке до 1880 р. сягнуло 450. З 1880 р. підприємство стає власністю молодшого сина, Йоганнеса Гена.

Він удосконалює колоністський плуг. У 1881 р. на ринку з'являється новий "новоросійський" плуг, який отримав нагороду на одеській виставці. З метою розширення справи 1886 року на Дальницькій 13 був збудований завод, який займав територію на 1.100 квадратних сажнів (2.343 кв. м.) і складався з двох ковальських, слюсарно-токарної, столярної та малярної майстерень, оснащених 17 ковальськими горнами, 6 свердлильними і одним токарним верстатом, пресом і 9 верстаками. Того ж року був уставлений поровий двигун. Завод опалювався англійським вугіллям і освітлювався гасом. У 1888 р. на

ньому працювало 90 ковалів, слюсарів, столярів і малярів. Оплачувалися послуги лікаря. Робочий день тривав 10, 5 годин, а заробітна плата становила від 1 до 3 рублів на день [60, с. 115].

У 1889 році на заводі було вироблено і продано 4,120 плугів. Того ж року було освоєно випуск нової продукції - віялок. За свої плуги фірма отримала дві золоті медалі на виставках у Тифлісі (нині Тбілісі) та Кишиневі.

До 90-х років хлібороби Росії майже не використовували машини. Посів і збирання проводили ручним способом. У 90-ті роки, під впливом сільськогосподарської кризи, що вимагала швидкого переходу від екстенсивного до інтенсивного обробітку землі, попит на хліборобські машини став збільшуватися. З 1891 р. завод Гена збільшив асортимент виготовленої продукції. Крім плугів і віялок, став виробляти жнивarki, кукурудзяні молотарки і січкарні. Обсяг продукції, що випускається в 1892 р., зріс майже в 2 рази порівняно з попереднім. До цього року завод виробляв 23 тис. плугів на рік [70, с. 135].

До 1893 року було збудовано другу будівлю для заводу на вул. Московській. Тут виробляли сівалки, молотарки, багатолемешні сталеві плуги. У 1895 р. завод почав випускати кінні плуги. У 1898 р. завод розширив своє виробництво. На обох заводах було вироблено продукції на 573,391 руб. при загальній кількості робітників 373 чол., що було кращим показником серед шести заводів, які виготовляли землеробські машини. З метою захисту продукції від підробок завод став постачати продукцію фабричною маркою, затвердженою урядом у 1897 році.

На рубежі століть (1898-1902 рр.) виробництво двох заводів Йоганна Гена досягло 36 тис. плугів і 2,500-3000 різних землеробських машин на рік.

Стрімке зростання попиту на плуги сприяло не менш стрімкому збільшенню обсягу виробництва - 1904 р. він становив 80 тис. одиниць. Це був ювілейний рік для заводу - йому виповнювалося 50 років, і Й. Ген випустив ілюстрований каталог хліборобських машин і знарядь, що виготовляються на підприємстві. Це були плуги різних модифікацій, універсальні та призначені

для різної глибини оранки й різних видів ґрунту: однокінний садовий для садових робіт і невеликих ділянок, Новоросійський, Англо-болгарський і комбіновані сталеві, Російсько-німецький для глибокої оранки, дво- та трилемешні з підймальними пристосуваннями (у т.ч. з важелем Еккерта); колоністські буккери з сівалкою. кінні сапи (просапки), зерночисні молотарки американської системи.

У листопаді 1897 р. Й. Ген був обраний членом Одеського відділення імператорського технічного товариства по механічному відділенню. У 1904 р., у зв'язку з 25-річчям заводської діяльності та внаслідок клопотання Товариства сільського господарства Південної Росії, імператор Микола II пожалував йому звання потомственого почесного громадянина. 1907 року справа перейшла до акціонерного товариства з основним капіталом у три мільйони рублів [73].

До 1911 р. на заводах працювало понад 1,200 робітників, які виробляли на рік близько 80 тис. плугів і 43,500 інших одиниць землеробських машин. До 1914 р. до складу правління заводу входили Й. Ген (директор-розпорядник), Г. К. Фігель і Е. К. Гроссе. Завод був оснащений двома паровими і одним нафтовим двигуном загальною потужністю 1,100 кінських сил, для якого було потрібно на рік 400 тис. пудів вугілля, 50 тис. пудів коксу і 20 тис. пудів мазуту. Продукції випускали на 2 млн рублів на рік за кількості робітників трохи більше 1 тисячі.

Відмінна технічна оснащеність заводу давала йому змогу випускати продукцію хорошої якості, яка задовольняла попит як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку.

Скорочення виробництва почалося з 1914 року, коли через нестачу матеріалів робочий тиждень скоротився на два дні.

Після революції, у 1917 році завод було соціалізовано, ним стало керувати спеціальне правління. У травні 1917 року він був збитковим і почалися заворушення, страйки робітників. (7) Завод залишався закритим до лютого 1918 року, а у квітні 1918 р. Й. Ген знову вступив у володіння заводом, а потім продав підприємство групі київських фінансистів. У зазначені роки

сім'я Ген виїжджає в Німеччину, але незабаром повертається на рідні місця і оселяється в Бессарабії, в Кишиневі. У 1920 р. заводи Гена були націоналізовані (8) і стали називатися 1-й і 2-й державні заводи. Довгий час завод називався заводом Жовтневої революції [64, с. 95], [73].

Вільгельм Іванович (Йоганнович) Санценбахер - підприємець і громадський діяч німецького походження, представник лютеранської церкви, благодійник, учасник Міської думи, засновник найбільшого пивоварного заводу в Одесі (заснованого у 1890 році), який після його смерті перетворився на Товариство одеських пивоварних заводів (ТОПЗ). Крім того, він володів заводами з виробництва мила, свічок і соди, а також значними нерухомими майнами. Також він був власником палубного човна "Кармен", який активно брав участь у яхтових регатах. Неабияким досягненням вважається його ініціатива у створенні першого стаціонарного цирку в місті, який успішно діє і досі.

Наприкінці вересня 1828 року Санценбахер отримав місце під забудову на Молдаванці Члени цього сімейства володіли також магазинами галантереї та іграшок. Завод з виробництва свічок та мила, заснований ще у 1806 році поблизу Лісової пристані, що змінював власників (у 1816-1828 роках належав, зокрема, Карлові Івановичу Дітеріхсу, спільнику герцога Рішельє та начальнику портового карантину), був придбаний Санценбахером у 1854 році і пізніше розширений та модернізований. Сім'я вже до 1837 року займалася виробництвом сальних свічок і мила. На межі 1850-1860-х років технічне обладнання заводу включало 80 прес-верстатів для формування свічок і п'ять для мила, а також чотири варильні котли. [64, с. 123].

Річна продукція оцінювалася приблизно в 50.000 рублів, у пропорції 3:1 на користь свічок. За цими показниками завод був на третьому місці після аналогічних підприємств Пітансьє і Ксіді.

Згодом елітарні сорти мила від Санценбахера – "пальмове", "мармурове" – отримували нагороди на всеросійських торгово-промислових виставках. Постійно оновлювалася техніка, зростали обсяги виробництва - до 150 тисяч

пудів на рік, на початку 1890-х щорічний обіг становив 600.000 рублів. Продукція збувалася не тільки в Росії, а й на Балканах, Близькому і Далекому Сході, отримувала нагороди на виставках у багатьох європейських столицях. Після смерті Вільгельма Івановича його спадкоємці сформували акціонерне товариство, яке володіло вже двома миловарними і свічковими заводами, що виробляли мило, стеаринові і сальні свічки, гліцерин, вассерглас, кристалічну соду, олеїн. На початку минулого століття підприємства, близькі до банкрутства, продали з аукціонних торгів [42].

Куди більш стійкою виявилася пам'ять про пивоварний завод Вільгельма Санценбахера, заснований на його власній дачі на Малофонтанській дорозі (наріжне місце по Французькому бульвару і Ботанічному провулку) 1890 року. На той час Одеса була вже буквально завалена європейськими сортами пива місцевого виробництва, а тому засновнику довелося неабияк потрудитися. Санценбахер застосував найдорожчі сучасні технології, зокрема - з використанням штучного льоду, який виробляли на місці. Підприємство було забезпечено системою парового опалення. Великі підвали для зберігання і доопрацювання містили 50 бутів місткістю по 270-280 відер, були цистерни для відстою води на 15.000 відер тощо.

Щодня вироблялося 600 відер, пиво Санценбахера добре продавалося як в Одесі, так і по всьому півдню Росії. Згодом це пиво потрапило в Румунію, Болгарію і навіть у північну Африку. Спадкоємці Вільгельма Івановича заснували Товариство одеського пивоварного заводу (ТОПЗ), який фактично зберіг емблематику відмінно розкрученої марки Санценбахера. Фірмові пляшки світлого і темного скла, фаянсові глечики і пробки спеціально замовляли, забезпечували рельєфними литими або глазурованими написами. Пиво, як і раніше, виробляли переважно німецькі фахівці, в Одесі йому надавали перевагу над усіма іншими сортами. Реалізовували в десятках ресторацій, буфетів, "біргалле", зокрема - фірмовому пивному залі на Катерининській площі, тощо. Про це пиво, як найбільш споживане, згадує Ю. К. Олеша. У 1920-му завод націоналізували, але налагодити роботу не зуміли.

Підприємство не діяло приблизно 8 років, та лише у 1928-му, було відновлено, переобладнано, і багато років функціонувало як одеський державний пивзавод № 1. Не так давно знаменитий завод припинив своє існування, і справа не стільки в конкуренції, скільки в привабливості та нечуваній цінності самої заводської території в елітарному районі [62, с. 99].

Ще одним надзвичайно значущим починанням В.І. Санценбахера було влаштування першого в Одесі стаціонарного цирку. 100 років місто приймало лише мандрівні трупи або циркачів-одинаків, пересувні шапіто, балагани, вертепи, звіринці та інші дешеві видовища. Для спорудження використовували попередні будівлі, що належали Вільгельму Івановичу і виходили на вулиці Садову, Торгову і Коблевську, в яких 1885 року передбачалося зробити торговий центр "Пасаж". Головний павільйон зводив у 1889-1890 роках інженер А. Д. Гельфанд, вхідний флігель з боку вулиці Коблевської - 1894 року, за проектом відомого архітектора А. Е. Шейнса, а завершували будівництво архітектори Л. Л. Влодек і К. К. Абт уже після смерті Санценбахера, у 1899-1900 роках. Воістину легендарна арена побачила всіх видатних артистів цирку Росії, СРСР, гідно служить одеситам і по сьогоднішній день [42].

В.І. Санценбахер помер поза Одесою, тіло доставили в місто і поховали в сімейному склепі на Старому кладовищі 3 січня 1895 року. Усипальниця ця зруйнована разом з усім некрополем у середині 1930-х [41, с. 109].

4.3. Місце Одеси в системі торгівлі регіону у XIX – початку XX століття. Дослідники історії Південної України часто вказують на серйозні труднощі з отриманням капіталу для промислового розвитку регіону до реформ. Однак відсутність коштів була врівноважена втягуванням ринків Південної України в загальноросійську систему та розширенням зв'язків з портами іноземних країн, а також швидким зростанням населення та наданням певних пільг окремим групам населення царським урядом. Ці чинники поліпшували умови для підприємницької діяльності в сфері промисловості в регіоні.

У зв'язку з цим збільшувалися інвестиції в промисловість, мануфактури та перші фабрики Південної України. Однак, оскільки місцеві купці в основному займалися торгівлею, значну роль в інвестиціях в промисловість відігравали власники капіталу з інших регіонів Російської держави. Також виникали випадки імпорту капіталу з-за кордону [34, с. 71].

Серед інвесторів були і переселенці з інших країн, які акумулювали свої капітали або перед переїздом, або вже на Півдні України. Але відомості про походження капіталів та національну належність їх власників були маловідомими, що ускладнює вивчення ролі іноземних інвестицій у розвитку промисловості регіону та вимагає припущень.

У дореформенний період були спроби впровадження акціонерного та іноземного капіталу в розвиток промисловості. У 1825 році була спроба створити іноземну компанію, яка планувала не лише розгорнути торгівлю в чорноморсько-азовському басейні, але також побудувати паровий млин в регіоні. У 1849-1850 рр. в Одесі паровий млин побудував представник паризької борошномельної фірми Ж. Гом. Це підприємство разом із млином Яхненка у 1850 році виробило 82,7% продукції парових млинів міста. Ввіз капіталів найширше здійснювався у галузі промисловості, пов'язаної з російськими та світовими ринками [70].

Можливість отримання більш вигідних прибутків порівняно з іншими регіонами Російської держави стимулювала ініціативних підприємців з різних промислових центрів українських та російських губерній до інвестицій в регіоні. Ця підприємницька діяльність сприяла прискоренню розвитку промисловості на півдні України і мала значний вплив на інші сфери життя українського народу в ХІХ столітті.

У 1837 році було організовано в Одесі виставку господарських успіхів, приурочену до подорожі на південь імператора Миколи І.

На виставці було представлено "витвори", що вироблялися в місті та краї: вовна, шовк, свічки, мило, меблі тощо. На особливу похвалу заслужили меблеві майстри: "Ми маємо майстрових для всякого ремесла, деякі з них

можуть стати поряд із кращими столичними, такі, наприклад, Колен, Гемерле, Дюран".

Фрідріх Гемерле записаний в іменних списках ремісників міської управи з німецького цеху столярних, токарних, інструментальних і бочарних справ 1825 і 1827 років. У нього, майстра, було 3 підмайстри і 2 учні. Усі були колоністами."

Вироби меблевих справ майстра Гемерле вирізнялися добротною, а майстер чесністю у визначенні ціни. 1837 року будівельний комітет був зайнятий "умеблюванням" новозбудованої будівлі біржі на Приморському бульварі. Для біржової зали у Гемерле було куплено дюжину стільців із червоного дерева за 260 рублів асигнаціями [64, с. 61-75].

Будівельний комітет доручив інспектору робіт Кругу оглянути куплені стільці з метою вирішити, чи варті вони запитуваних грошей. 28 вересня 1837 року відбулося спеціальне слухання в будівельному комітеті, на якому Круг доповів, що стільці цих грошей варті. Тільки після цього будівельний комітет наказав міській думі виплатити майстру гроші під розписку.

Фрідріх Гемерле був сином Йоганна Гемерле, одного з перших ремісників-переселенців, які оселилися в Одесі 1803 року. Ф. Бінеман називає ремеслом останнього столярну справу.

В іменному списку німецьких переселенців, які прибули до Дубоссарського карантину 24 листопада 1803 року, у складі 8-го транспорту під № 35 ми знаходимо Йогана Геймерле 43 років, його дружину Елізабету 42 років і чотирьох дітей: Карла Фрідріха 7 років, Йогану 13 років, Вільгельміну Магдалену 5 років і Луїзу Фредеріку 2 років. 12 Ремесло називається інше - табачник. Можна припустити, що йдеться про одну й ту саму людину. Підтвердженням слугують списки членів євангелічно-лютеранської громади Одеси, де значиться Гемерле Карл Фрідріх, купець. Його було причислено в купецьке звання 1825 року [64, с. 62].

Його ім'я зустрічається і в інших архівних документах. 1840 року ремісник Карл Грубер клопотав про передачу земельної ділянки зі

зруйнованим флігелем, "побудованим від казни" померлим ремісником Петром Бухтелем. Карл Грубер сплатив казенний борг, що значився на П.Бухтелі, у сумі 214 рублів 22 копійок сріблом, але будувати будинок відмовився і передав право на будівництво купцеві третьої гільдії Фрідріху Гемерле, "відомому в благонадійності". 1841 року на розі Ніжинської та Дворянської Ф. Гемерле збудував двоповерховий будинок у 10 вікон. Будинок цей вікнами на Ніжинську стоїть і зараз, і ми ще повернемося до нього в нашій розповіді.

Крім будинку, де жив Ф. Гемерле, збереглося зображення інтер'єру його меблевої крамниці, закарбоване на літографії художника і гравера Карло Бассолі [41, с. 88].

Іноземні купці, які взяли у свої руки зовнішню торгівлю, дуже швидко встановили найтісніші торговельні зв'язки з європейськими країнами. Потреби міста і його населення дуже швидко були зорієнтовані на ближчий і прогресивніший Захід, і саме місто стало схожим на європейське.

Судячи з історіографії цього питання, міжнародна ситуація мала прямий вплив на торгівлю та торговельну політику. Розташування Південної України у зоні воєнних конфліктів російсько-турецьких кампаній та погіршення відносин з Францією призвели до скорочення торговельних оборотів. Під час континентальної блокади обірвалися зв'язки з Англією. Однак порівняно з балтійською торгівлею, чорноморська відзначила суттєвий розвиток. Це було обумовлено кількома причинами. По-перше, укладення перемир'я між Туреччиною та Росією після Тильзитського договору призвело до вивезення сільськогосподарської продукції з Одеси до Константинополя вже у вересні 1807 року. По-друге, континентальна блокада призвела до того, що багато країн не могли отримувати товари напряму через порти Балтики та Середземномор'я, тож вони звернулися до транзитної торгівлі через чорноморські порти.

Це в певній мірі компенсувало складне становище російської зовнішньої торгівлі в цей період і сприяло накопиченню капіталів місцевого купецтва

Одеси та південної України в цілому. Зазначимо, що в Одесі було засновано магістрат для іноземців, проте пізніше губернатор Новоросійський повідомив Сенат про те, що іноземці не єдині, хто займається торгівлею в місті - російські купці та міщани також були включені в цей процес. Сенат прийняв рішення ліквідувати попередній магістрат і передати російське купецтво під юрисдикцію магістрату, заснованого у 1797 році. У той самий рік Одеському магістрату було підтверджено статус рівного з Ригою та Ревелем. Але пізніше Олександр I вирішив, що Одеський магістрат має діяти за загальними законами Російської імперії, а не іноземними, і припинив існування розбіжностей між різними національностями в Одесі щодо судової системи [64, с. 121].

У квітні 1817 року було офіційно затверджено порто-франко в Одесі. Згідно з цим маніфестом, Одеса отримала право на 30 років безмитно завозити товари, включаючи ті, які були заборонені для імпорту до Росії. Однак були обмеження на ввіз деяких алкогольних напоїв, а з 1 січня 1821 року ввіз міцних напоїв до Одеси став вільним і безмитним. Це рішення позначилося на розвитку портового міста та стимулювало ефективність торгівлі [44, 277].

Порто-франко (*porto franko*, *port frans*, *Freihafen*) - приморська гавань, порт, що користується правом безмитного ввезення закордонних і вивезення місцевих товарів. Право надавалося в межах певних кордонів порту або міста. Уперше порто-франко з'явилися в XVI столітті для захисту торговельних інтересів морських держав. У різні роки було надано містам Ліворно, Генуї, Венеції, Альтоне поблизу Гамбурга, Марселю, Трієсту, Гамбургу, Бремену, Любеку тощо. Місцям із нерозвиненою економікою або ізольованим містам режим порто-франко надавав можливість створювати нові канали міжнародного торговельного обміну і був потужним важелем економічного підйому. В Одесі такий режим був встановлений указом від 16 квітня 1817 р., але фактично запроваджений лише 1819 р. після закінчення робіт з обведення ровом кордонів зони порто-франко і облаштування Херсонської та Тираспольської митниць для пропуску за межу оплачених митом товарів.

Проіснував із деякими перервами до 19 квітня 1859 р. Завдяки цьому місто незабаром набуло міжнародного торговельного значення, ставши місцем складування іноземних товарів, які звідси розповсюджували не тільки в Росію, а й у країни Європи, Близького і Середнього Сходу. Наприклад, зовнішньоторговельний оборот одеського порту за 1826-1852 рр. збільшився в 4,5 раза з 5,9 млн. до 26,4 млн. рублів сріблом. За кількістю суднозаходів і обсягом вантажообігу він [64, с. 63].

Режим порто-франко, наданий Одесі 1817 року, зробив її ще привабливішою і для тих, хто хотів заснувати свою справу, і для тих, хто хотів мати "власну осілість у тутешньому місті". Купуючи безмитні іноземні товари, одесити користувалися благами і Заходу, і Сходу. Все в Одесі було дешево. Підприємства, працюючи на безмитній сировині, дешево продавали свої "твори". Навіть небагаті за одеськими мірками будинки могли мати розкішну обстановку і бути заможними.

Більше половини товарів, привезених у місто наприкінці 40-х років, споживали всередині міста, решту переправляли за межу порто-франко.

Тривалий час Одеса була єдиним портом на Чорному морі, де здійснювали регулярні закордонні пароплавні сполучення спочатку з Константинополем, а з 1846 року - з Галацом [49, с. 127-131].

Пряме сполучення з Галацом, завдяки відкритому судноплавству каналом Рейн-Дунай, з'єднало Одесу з портами Німеччини і давало змогу доставляти товари не тільки з Німеччини, а й Англії, Франції, Голландії, Бельгії, скоротивши тривалість морських перевезень і звільнивши від карантинного очищення. Скасування баварським урядом транзитного мита з товарів, що відправляються цим шляхом, зниження мита із судноплавства по Майну, від Майнца до кордону Баварії, значно здешевило торговельні операції. Баварський консул в Одесі був призначений агентом управління каналом Рейн-Дунай і повідомляв про нього всілякі відомості особам, що торгують [33, с. 357].

Участь великої кількості іноземних негоціантів у торгівлі призвела до того, що вона велася цивілізовано, згідно з європейськими нормами, ґрунтуючись на суто юридичних поняттях, а не на хаотичному змішуванні юридичних, моральних і патріархальних, як це було характерно для торгів у Російській імперії.

До середини ХІХ століття контроль над хлібною торгівлею залишався в руках греків. У 1853 році, наприклад, в одеський порт прибуло 2,169 суден, з яких 923 — під грецьким прапором, 266 — під російським, 433 — під італійським, 179 — під австрійським, та 368 — під англійським.

Однак важливий внесок у розвиток торгівлі також робили німецькі купці. Зокрема, в 1805 році німецькі купці вже користувалися великим авторитетом та вважалися найбагатшими та найвпливовішими.

Бурхливий розвиток міжнародної торгівлі зробив Одесу лідером серед чорноморських та азовських портів. У 1853 році обіг товарів одеського порту досяг рекордних 35,513,687 крб, сріблом, що становило більшу половину від загального товарообігу усього Новоросійського краю. Ці високі показники в торгівлі сприяли розвитку промисловості та транспорту, а також дали можливість підняти життєвий та культурний рівень всього різноманітного населення Одеси [71, с. 75].

Одеська зовнішня торгівля процвітала до скасування кріпосного права, разом з яким було скасовано дармову селянську працю. Наслідком цього стало підвищення вартості сільськогосподарської продукції.

4.4. Одеська торгівля і участь у ній німецького населення. Міжнародна торгівля притягувала до міста купців і капітали з різних країн. За даними "Ревізської казни" 1799 року, із 208 купців, які згадуються в цьому документі, 126 прибули із-за кордону, а лише 82 були росіянами або народилися в межах Російської імперії.

"Список одеських купців" за 1859 рік, представлений у дослідниці Плеської-Зебольд, дозволяє визначити національний склад купців за їхніми прізвищами та іменами, але треба враховувати можливі помилки, оскільки

прізвище не завжди точно відображає національну приналежність. Список вказує на кількість капіталів, а не на кількість осіб. Серед 869 купців у списку можна виділити 426 купців єврейської національності, 250 — російської, 51 — грецької, 27 — української, 28 — німецької, 31 — італійської, 13 — болгарської, 8 — польської, 5 — вірменської, 6 — французької, 1 — турецької. З цих даних можна зробити висновок, що в другій половині ХІХ століття єврейські купці набули найбільшого впливу в торгівлі, витісняючи грецьких, італійських та німецьких колег. Також варто відзначити збільшення кількості російських та українських купців, але їхня роль в міжнародній торгівлі залишалася невеликою, оскільки вони переважно займалися торгівлею внутрішніми виробами, такими як канати, скло, залізні та мідні вироби і таке інше [64, с. 432].

У своєму початковому етапі економіка молодого чорноморського міста переважно зорієнтована на торгівлю. Місцевий ринок поступово інтегрується в систему всеросійського та світового ринків. Розташування порту, неподалік від гирел Дністра, Бугу та Дніпра, надає можливість отримувати товари з різних регіонів України та Росії. Крім того, їх можна доставляти суходолом за допомогою гужового транспорту, який відігравав ключову роль у перевезенні вантажів у дореформенний період. Наприкінці 40-х років більше 3/4 хліба, як основного товару експортної торгівлі, до Одеси доставлялося гужовим транспортом портом, переважно на чумацьких возах.

Європейські країни виявляли зацікавленість у торгівлі з Росією, особливо вовною, салом, пенькою, льняним насінням і основним — пшеницею. Таким чином, Одеса стає одним з ключових чорноморських портів, через який відбувається інтенсивна зовнішня торгівля. Вже в 1795 році її торговий обіг перевищив такі порти, як Херсон, Феодосія, Керч, Єнікале, Севастополь, а згодом Євпаторію і Таганрог. Якщо в 1795 році з Одеси вивезено товарів на суму 24 824 крб., то в 1817 році ця сума збільшилася до 10 949 347 крб. сріблом, і головною частиною експорту був хліб. [71, с. 77].

Чималу частку в постачанні міському населенню продуктів харчування становили господарства німецьких колоністів із довколишніх колоній. Не входячи в жодні угоди з місцевими торговцями, вони самі привозили свої продукти до Одеси і продавали їх у магазинах, на ярмарках і базарах.

Один із базарів міста називався Німецьким. Ось як описує його мешканка Одеси в 30-ті роки XIX століття: "Ринків в Одесі три: Грецький, Старий і Новий... Але головний Старий. Під цим ім'ям з'єднується кілька рядів. Спочатку йде Німецький ринок: тут продають телятину, свинину, шинку, ковбаси, сосиски. Біля нього, на площі, зупиняються приїжджі колоністи з маслом, сметаною, сиром, яйцями, живністю. Крім того, на всіх ринках є відділення для печеного хліба різних родів, і всім пропонують грецький, німецький, французький, російський пшеничний і житній"[41, с. 31]. Частина ремісничих колоністів після кількох років висловлювала бажання займатися різною дрібною торгівлею. У цьому разі вони писали прохання про зарахування їх у купці 3-ї гільдії. Після сплати певних повинностей прохачі отримували свідоцтво на право торгувати. За бажання, вони могли одночасно залишатися в колоністському званні.

Хороша якість продуктів та інших "неабияких товарів" забезпечували їм постійний попит, і торгівля приносила місту чималий дохід. Її зростанню сприяв і економічний розвиток Новоросії, перші результати якого генерал-губернатор Новоросійського краю і Бессарабської області граф М. С. Воронцов продемонстрував [28].

У наступні десятиліття вона пережила чимало криз, що призвело до усвідомлення необхідності розвитку промисловості як міцнішої основи економічного зростання і благополуччя міста[64, с. 95].

Уже в 1803 році в Одесу ведуть свою діяльність п'ять великих торгових будинків: один французький, один англійський, один італійський та два німецьких. У 1805 році найбільшими і авторитетними серед них були торгові будинки, що належали німцям. Серед видатних німецьких купців цього періоду слід відзначити особистості, такі як І. Вальба, А. Полнер і Л. Філіберт.

Купець Полнер відзначився як один із перших постачальників сільгоспільного інвентаря для сільських німецьких колоністів. У 1804 році він уклав контракт із Лібентальським сільським приказом на постачання повозок, плугів і борінь. Крім того, він був зобов'язаний постачати їм матеріали для будівництва житла.

У 1804 році Людвіг Філіберт прийняв громадянство Росії, а в 1806 році прибув до Одеси, подавши прохання до герцога Рішельє, в якому висловив бажання приєднатися до 1-ї гільдії одеських купців. Він був цікавий своїм великим капіталом у розмірі 50 000 рублів, який він планував інвестувати у торгівлю. Місто потребувало таких значних інвестицій, і Рішельє рекомендував магістрату прийняти Філіберта "в желаемое звание" (бажану посаду). Купець залишився в Одесі і був корисний не лише своєю комерційною діяльністю. У 1823 році Комітет міністрів нагородив його золотою медаллю "За усердие" на Аннинській стрічці "за допомогу... у швидкій сплаті мита, наданих місту". Л. Філіберт був членом євангельської громади і в середині 20-х років обраний у церковну раду. Невдовзі з'являється ім'я купця Е. Вальтера, який торгував вовняною шерстю, закупленою у колоністів.

Одним з найвпливовіших був торговий будинок Н.І. Штиглиця, який успадкував його брат Людвіг (Любим). У 1836 році обіги торгового будинку "Людвіг Штиглиц і Ко" були найбільшими, досягаючи 4 905 000 рублів. У 1838 році фірма перейшла до власності Аріста Маса ("Аріст Мас і Ко"). Займаючись експортом зерна і маючи світову славу, ця фірма вирізнялася величезним статком [56, с.111]

У рекламі на сторінках "Новороссийского календаря" на 1860 рік одним із старших називали свій торговий дім брата Стіфель, заснований їхнім батьком 1796 року. Підтвердити це документально поки що не вдалося. Лише одна з маленьких фірм, заснованих на початку століття, проіснувала понад сто років і перетворилася на один із найвпливовіших і найпрестижніших торговельних домів. 1810 року на Олександрівському проспекті Себастьян

Фендеріх і його дружина Христина, уроджена Курц, відкрили малесенький магазинчик. Торгівля поступово розширювалася. У магазині з'являється службовець, Адольф Белліно, який потім вступив у справу. У 1832 році фірма носить назву "Фендеріх і Комп.". Магазин на Олександрівському проспекті став затісним, підприємство переміщається з галасливого проспекту на престижну Рішельєвську вулицю, у більш просторі приміщення в будинку Посиліна, колишньому М'ясникова. Тут торгували тканинами та фурнітурою. За помірну ціну можна було купити сукна і тканини: шовкові, паперові та вовняні. [23, с. 4] У цей час власники використовують можливість рекламувати свій магазин у єдиній газеті, що видавалася в місті, розраховуючи на освіченого покупця.

1833 року дочка Себастьяна і Христини, Маріанна Франциска, виходить заміж за купця Адольфа Белліно, компаньйона батька. Наприкінці 30-х років у справу вступає спочатку службовцем, а потім компаньйоном Луї Коммерель. У ці роки фірма купує посудно-галантерейний магазин у Мірабо і відкриває посудне відділення. У 1859 році в Одесі, а потім у Харкові фірма відкриває торгівлю англійськими землеробськими знаряддями [22].

На початку 60-х років вона отримує нову назву "Белліно-Фендеріх". З виходом зі справи подружжя Фендеріхів фірма стала називатися "Белліно-Коммерель". 1863 року в справу вступив син Адольфа і Маріанни Белліно, Адольф Адольфович.

Висока якість товарів, реалізованих фірмою, збільшувала кількість покупців в аристократичному середовищі. Серед них були і представники імператорської сім'ї, наприклад, великий князь Костянтин Миколайович, який купував у магазині фірми "Белліно-Фендеріх" столовий та інший посуд [64, с. 76].

30 січня 1867 року імператор Росії пожалував фірмі право іменуватися постачальником двору государя великого князя Костянтина Миколайовича і мати на вивісці магазину вензелеве зображення "Імені Його Імператорської Високості" протягом часу, доки він буде постачати посуд для Органдського

палацу". Така реклама сприяла підвищенню престижу фірми і збільшенню її торгового обороту.

У 1875 році торговий дім збудував нову велику двоповерхову будівлю на розі Рішельєвської та Ланжеронівської вулиць, навпроти театру. У ньому було два великі відділи: мануфактурний і посудний. У мануфактурному пропонували різного роду тканини, килими, пледи, ковдри, занавіси, столову білизну тощо; у посудному - фаянсовий, порцеляновий і кришталевий посуд, вироби з мельхіору; люстри, канделябри, свічники. Товари отримували з-за кордону, Москви, Петербурга, Лодзі. Службовців у фірмі було понад 60 осіб. У 1885 році фірма була перейменована в товариство і управлялася директорами А. А. Белліно, Луї Вільгельмом Коммерелем і Францем Штюрцем [64, с. 67].

Пізніше фірма знову повернула собі назву Торгово-промислове товариство під фірмою "Белліно-Фендеріх". Директорами її правління 1901 року були Франц Штюрці та Вільгельм Стелер. За свідченням сучасників, торговий дім "Белліно-Фендеріх" був одним із найпрестижніших у місті і набув "почесної популярності". Будівля магазину була зруйнована в роки другої світової війни. [56, с.187].

У 1833 році відкрив торгівлю виходець із колоністів Вільгельм Фрідріхович Вагнер. До 1836 року торговий оборот становив від 100 до 250 тисяч рублів на рік [56, с.111]. Торговий дім проіснував до першої світової війни і також мав репутацію "почесно відомого". Його англійський магазин, розташований у величезному власному будинку на Дерibasівській (стара будівля Рішельєвського ліцею), що виходив на три вулиці, був одним із найдорожчих. У ньому пропонували англійські, французькі та німецькі товари, "одержувані прямо з найкращих місць виробництва". Це були косметичні та пахучі речовини, галантерея, золоті вироби, вовняні, шовкові та лляні мануфактури; шкіряні вироби, вогнепальна стрілецька зброя. Каталог товарів магазину В. Вагнера в "Новоросійському календарі" на 1864 рік зайняв

19 сторінок. Продаж товарів у магазині здійснювався "за решительними цінами".

Після смерті Вільгельма Вагнера власником торговельного дому став чоловік його єдиної дочки Олени, одеський купець 1-ї гільдії Карл Якович Рінк-Вагнер. У 1895 році фірму успадкував його син Карл Карлович, наступним власником був онук, Едуард Карлович. Наказом довгі роки служив Карл Михайлович Ерісман. Усі були підданими Німеччини євангелічно-реформатського віросповідання.

Торгівля продовжувала розвиватися. У магазині з'явилися американські товари. Працювали в ньому 17 службовців."

У 1908 році торговий дім відзначив своє 75-річчя. "Odessaer Zeitung" у своєму ілюстрованому додатку помістила велику добірку фотографій усіх його власників і компаньйонів.

Найважливішого значення набула торгівля землеробськими знаряддями, оскільки економічний розвиток Причорномор'я насамперед пов'язувався з розвитком сільського господарства [64, с.68].

Маніфест 1804 року запрошував у Росію вже не всіх охочих, а тільки хороших хліборобів, виноградарів, скотарів і майстрів, корисних у сільському та міському побуті. Переселенцям-господарям були потрібні знаряддя, і одним із перших починає їх продаж німецький купець Полнер.

У 30-ті роки займався продажем різного роду серпів, кіс, ножів для різання соломи комерційний дім "Етлінгер і Комп.", розташований у власному будинку на Канатній вулиці за Сікардовим мостом. Торговий оборот фірми до 1836 року сягав двох мільйонів рублів. Попит на вдосконалені землеробські знаряддя почав зростати, коли вирощувана кількість зерна в господарствах стала набагато перевищувати його потреби. Надлишок перетворювався на товар, на джерело доходу. Німецьке купецтво збільшувало імпорт землеробських машин і засновувало склади (депо). Такі депо належали Йозефу Етлінгеру, Карлу Стіфелю, купчиси Христині Фендеріх. Продавані в Одесі машини, імпортовані переважно з Англії, не завжди відповідали

місцевим умовам. Через високу ціну вони були доступні тільки дуже заможним, "значним" господарям. Незабаром ринок хліборобських машин, здебільшого, був сформований із товарів місцевого виробництва." Їх виготовленням, з урахуванням місцевих особливостей, починають займатися німецькі підприємці: Едвард Карл Фальк, Яків Ген, фірма "Белліно-Фендеріх" та інші. Безумовним лідером у цьому ряду став син сільського ремісничого колоніста, який прекрасно знав місцеві умови, талановитий механік-самоучка Йоганн Ген.

У 30-ті роки започатковує паперово-паперову торгівлю пруський підданий, уродженець Лейпцига Густав Гезеле." [24, с.4] Розвиток друкарської справи в місті сприяє не тільки збільшенню обсягів паперової торгівлі, а й стимулює відкриття палітурних майстерень. Відкриває таку майстерню і Г.Гезеле. На одеській виставці виробів промисловості та кустарних промислів 1884 року вона отримала особливе свідоцтво за дуже хороші палітурні та картонні роботи [25, с. 3-4]. Паперову торгівлю засновника фірми продовжили його спадкоємці (в Одесі у Г.Гезеле народилося шестеро дітей). На початку ХХ століття магазин Гезеле вважався одним із найкращих. Він розташовувався на Дерибасівській, 16, у будинку Бродського. Сприяли німці розвитку книжкової та нотної торгівлі. Одна з чотирьох книжкових крамниць міста на початку 30-х років належала Штюрцу. Усі крамниці одночасно були й бібліотеками для читання. 39 У 1837 році купець Юліус Теофіл Ведде рекламує ноти, предмети мистецтва, рамки для картин зі свого магазину розкоші.

З 1866 до 1871 року німці відкривають три книжкові крамниці, де торгують іноземними та російськими книжками: 1866 року - ризький громадянин Густав Шлейхер і саксонський підданий, уродженець Лейпцига, Еміль Берндт"; 1871 року вюртемберзький підданий, одеський купець Яків Сіверсен.

Книжкова торгівля "Еміля Берндта" проіснувала до першої світової війни. Спочатку фірма торгувала книгами тільки німецькою мовою. Наприкінці ХІХ

століття в книгарні Берндта, розташованій у будинку Вагнера на Дерибасівській 16, продавали підручники, книжки з педагогіки, теології, медицини, філології, природознавства, математики, астрономії, фізики, історії, географії, статистики, спорту, моди, літератури та мистецтва, будівельні й інженерні словники. У магазині можна було придбати різні карти, плани, календарі. Продавалися там також і ноти. Це був найкращий магазин іноземної літератури. На початку ХХ століття, крім німецьких книжок, продавали карти, атласи, глобуси, дитячі книжки німецькою, французькою, англійською та російською мовами власного видання. Магазин пропонував передплату німецьких, французьких та англійських журналів [Плаксин, с. 52]. Засновник фірми Е. Берндт був одним із найактивніших помічників пастора Бінемана у зборі пожертв для будівництва євангелічної лікарні в Одесі, зумівши привернути увагу до цієї ідеї лейпцизьких книготорговців. Після його смерті в Лейпцигу власником фірми став його син Юліус [64, с. 134].

Торгували німці предметами розкоші (Франц Цорі в будинку Лебедева, на розі Катерининської та Ланжеронівської), швейними машинами (Густав Альбертович Цорн на Олександрівському проспекті, ріг Єврейської), женецьким годинником (Карл Мель у Пале-Роялі, поблизу театру). І. А. Цорн на Катерининській вулиці відкриває в 60-ті роки єдину в Новоросійському краї гомеопатичну аптеку.

Найбільшою фармацевтичною торговою фірмою в Одесі було товариство "Ю.Лемме і К°". Її заснували 1860 року прусський підданий, комерції радник Юлій Хрис- тофорович Лемме і провізор Герман Корнштейн, розпочавши торгівлю аптекарськими, хімічними і фотографічними товарами. Фірма розміщувалася в найманому будинку Прокопе-уса, на Грецькій вулиці [70].

Маленьке підприємство поступово розширювалося і перетворилося на акціонерне товариство. Крім торгівлі аптекарськими товарами, мінеральними водами, фірма організувала торгівлю косметикою і парфумерією. Два великі магазини фірми розміщувалися на Жуковського, ріг Рішельєвської (Жуковського, 22 або Рішельєвська, 17) і на Катерининській, 16.

Засновник фірми Юліус Лемме був віце-президентом одеського купецького товариства, обіймав посаду в державному банку, деякий час був заступником німецького консула в Одесі. Його обирали головою німецького благодійного товариства, членом церковної ради лютеранської громади.

Фірму успадкували його сини Карл і Юліус. Вона продовжувала розвиватися і розширюватися. На Жуковського 20, у власному будинку, був розміщений великий склад. Товари фірми можна було купити у всіх лікарнях, аптеках, магазинах парфумерно-галантерейних і аптекарських товарів, на фабриках. У цей час в Ростові-на-Дону відкривається філія. Капітал товариства 1911 року становив 2 млн рублів. Кількість службовців разом із ростовською філією становила близько двохсот. Авторитет фірми та її власників у місті був високий. Ю.Ю. Лемме був обраний головою Одеського товариства торгівлі аптекарськими товарами [64, с. 71].

Усі члени сім'ї Лемме зберегли німецьке підданство. Коли почалася світова війна, одним із перших у місті був заарештований і поміщений до в'язниці К.Ю. Лемме. Через 20 з невеликим днів газети повідомили про його звільнення, проте трохи пізніше він був заарештований знову і висланий з Одеси як цивільний військовополонений та підданий Німеччини. У 1916 році він перебував у місті Бірськ Уфімської губернії. За дорученням, виданим своїй сестрі або племінниці Марії Юліївні, уродженої Лемме, за розлученням чоловіком Санценбахер, швейцарській громадянці, він продавав нерухоме майно в Одесі.

Будинок Лемме на Чорноморській вулиці з мереживними металевими воротами стоїть досі. На кам'яних стовпах ще можна прочитати прізвище власника. Не залишилися німці осторонь і від винної торгівлі [44, с.165].

З 1825 року існувала торгова фірма "Брати Стіфель". Жодної спеціалізації не було, торгували хліборобськими машинами, різними господарськими та канцелярськими товарами, посудом, валізами, сигарами, винами. Магазин розташовувався у власному будинку на розі Рішельєвської та Дерибасівської, який стоїть ще й сьогодні. 1856 року німецький підданий Цезар Карло-Віч

Гінанд купує винну торгівлю у братів Стіфель і стає власником магазину іноземних вин і сигар. Спочатку його магазин розміщується в будинку Стіфель, а потім на Грецькій, 28. На мармурових підвіконнях нижнього поверху будинку, що зберігся, донедавна можна було прочитати напис, зроблений великими чорними буквами російською "Ц. Гінанд" і французькою "Z. Guinand" мовами. Фірма, здійснюючи оптову і роздрібну торгівлю, швидко розширювалася, її рекламу можна зустріти в багатьох міських довідкових виданнях. До 1915 року преїскурант магазину на 18 сторінках пропонував 28 сортів бордоських червоних і 18 бордоських білих вин, 15 бургундських червоних і 8 бургундських білих, 21 рейське, 14 угорських, 34 сорти іспанських, 12 бессарабських, 5 кавказьких, 15 кримських, 8 італійських, 29 сортів закордону і 7 російських шампанських, коньяки, лікери всіх найкращих сортів і т. д.

Інтенсивний промисловий розвиток міста у 80-ті роки поставив торговельну структуру міста в залежність від промислової. Виробничі фірми відкривали свої торгові доми, поступово витісняючи торгівлю привізними товарами і наповнюючи внутрішній ринок товарами місцевого виробництва. Продовжувала зберігати сильні позиції й привізна торгівля [60, с. 72].

На зламі століть німці активно торгували в Одесі музичними інструментами - В.Штігліц, Герман Веллер, Моріц і Густав Рауш; книжками й нотами - Еміль Берндт, А.Шмідт, Г.Бальц, Беккер і Ведде; канцелярськими товарами - Франц Мах, Густав Гезеле, Карл Верзебе; золотими і срібними виробами - Р.Шеленберг, А.Зіфферт і Ф. Тейрер, Фрідріх Гегенбах, Густав Фогт, Олександр Вейсе; годинниками - Л. Шварц, Густав Фогт, Олександр Вайсе; швейними машинками, Густав Фогт, Олександр Вайсе, Фрідріх Гегенбах, Фрідріх Гегенбах, Густав Фогт, Олександр Вайсе; золотом. Тейрер, Фрідріх Гегенбах, Густав Фогт, Олександр Вайсе; годинниками - Л.Шварц, Густав Фогт, Олександр Вайсе; швейними машинами - Франц Цише, Нейдлінгер; галантереєю та білизною - Герман Якобі, Густав Хуммель; аптекарськими та медичними товарами - Юлій Лемме, І. А.Цорн, Адольф

Гермс; меблями - Г. Штейнберг, Герман Зур, Карл Зібекке, Е.Шварц, Мерклінг. Була представлена торгівля залізними будівельними матеріалами, ремісничими, заводськими, сільськогосподарськими та садовими інструментами Г. і М. Раухвергер; електричними, електричними, електричними, електричними, електричними. Раухвергер; електричним приладдям для освітлення, телефонів і дзвінків - Ріхард Гейне; гумовими виробами Густав Рінгель; вугіллям Вільгельм Трес тер, кахельними печами та камінами Юлій Енгель; типографськими машинами - Рудольф Зіфельд; насінням - Юліус Роте; вольфрамовими лампами Міллер і Фельдштейн" і т. ін. На Дерibasівській Юлій Мель відкрив магазин оптичних, фізичних і математичних апаратів [41, с. 144].

Деякі купці були представниками в Одесі німецьких акціонерних товариств і виробничих фірм: Адольф Гермс - берлінської фабрики електромедичних препаратів, Міллер і Фельдштейн - акціонерного товариства вольфрамових ламп в Аугсбурзі, Луї Нейбауер - машинобудівного заводу в Хемніці, який виготовляв електротехнічні підймальні машини, Ф. Цорн - автомобільної фірми "Бенц і К°", Павло Федорович Фаатц - фірми "Daimler-Motoren-Gesellschaft", яка виготовляла автомобілі "Мерседес" і "Мерседес", "Daimler-Motoren-Gesellschaft", "Мерседес" і "Мерседес". Цорн – автомобільної фірми "Бенц і К°", Павло Федорович Фаатц – фірми "Daimler-Motoren-Gesellschaft", що виробляла автомобілі "Мерседес" тощо.

Закінчуючи огляд торгівлі, необхідно зазначити, що німецькі, грецькі та італійські купці в другій половині ХІХ століття поступово поступалися своїми позиціями єврейським. Ф. Бінеман пояснював це швидким зростанням єврейського населення, яке в другій половині 80-х років становило третину міського. Утримувач одного з найкращих фруктових і деревних розплідників Генріх Генріхович Штапельберг, висловлюючись зовсім з іншого приводу, помітив, що євреї завжди надавали перевагу дешевому над кращим, що також можна розглядати як пояснення. Це були просто різні світогляди: більше і дешевше, краще і дорожче [64, с. 73].

До початку світової війни домінуючі позиції в російській зовнішній торгівлі займала Німеччина. Торгові операції з нею відігравали найважливішу роль в економічному житті Одеси. За даними голови комітету Одеського товариства фабрикантів і заводчиків С.І. Соколовського, експорт з Одеси до Німеччини 1913 року становив близько 453 мільйонів рублів (31,9% від усього експорту Росії, що становить 1.420 млн руб.), а імпорт із Німеччини - 643 млн (52,7% від усього імпорту Росії в 1.220 млн руб.) [69, с. 327].

Добробут міста опинився в значній залежності від торгівлі з Німеччиною. Війна, що почалася, започаткувала припинення торговельних операцій, вислання з Одеси як цивільних полонених австрійських і німецьких підданих, призвела не тільки до втрати одного з основних джерел міських доходів, до стагнації торгівлі, а й спочатку до скорочення, а потім і до закриття багатьох підприємств, що належали як російським, так і іноземним підданам, виробництва яких були пов'язані з поставками з Німеччини.

Таким чином, Одеса в 19 та початку 20 століття Одеса стала важливим торговим вузлом, вплив якого виявлявся як на економіку регіону, так і на міжнародний рівень.

Німецьке населення Одеси відіграло значну роль у промисловому виробництві. Хоча участь у торгівлі була дещо менш масштабною, якщо порівнювати з общинами інших національностей у місті, однак все рівно мала важливе значення. До того ж саме купці німецького походження мали одну з кращих репутацій, як чесних і добропорядних. Все змінилося з початком Першої світової війни. Німецькі підприємства, заводи та фабрики почали зачинятися, а велика кількість видатних діячів покинула країну.

ВИСНОВКИ

На підставі проаналізованих мною джерел та літератури можна зробити наступні висновки щодо функціонування та діяльності німецької громади у XIX – на початку XX століття в південному регіоні.

На територіях, які були включені до складу Російської імперії з кінця XVIII століття, були надзвичайно придатні кліматичні умови, плідні ґрунти, а також тут знаходились перетини важливих торгівельних маршрутів. Саме через ці переваги землі вабили велику кількість європейських колоністів, зокрема німців, які, у свою чергу, впроваджували європейську культуру, привозили нові та прогресивні методи сільського господарювання та ремесел. Важливим фактором була також імперська політика російського уряду, спрямована на активне заселення щойно приєднаних територій з метою легалізації влади.

Уряд приймав низку законодавчих актів, щоб залучити іноземних колоністів. Ці акти гарантували правовий статус переселенців і надавали значну кількість привілеїв. Серед таких заходів були грошова допомога, безвідсоткові позики, звільнення від податків, свобода віросповідання та інші пільги, які були закріплені законом для іноземців. Така правова підтримка сприяла масовій міграції до південних регіонів, які на початку XIX століття були малозаселеними.

Від 1803 року перші німецькі колоністи почали прибувати до Одеси, сподіваючись знайти в новому місті прихисток та кращу долю. Але замість омріяних планів на щасливе, колоністи стикнулися з рядом труднощів на своєму шляху, серед яких були нестача прісної води, провіанту, реманенту. Наполеглива праця, а також взаємодопомога стали рушійною силою в подоланні кризи перших років життя на новому місці.

Благодійні організації, які існували в перші десятиліття утворення міста, створювали переважно на релігійних засадах. Особливістю формування благодійності в місті, і на мою думку, одним із ключових для Одеси є мультинаціональний характер населення міста у XIX столітті. Не випадково,

численні благодійні товариства були створені представниками різних етнічних громад, що проживали в місті. Саме різноманіття етнічних груп в Одесі визначало особливості благодійності в місті, яка виявлялася в існуванні благодійних організацій, заснованих завдяки ініціативі іноземних мешканців міста.

У питанні організації об'єднань взаємодопомоги німецька громада міста не була винятком. Німецькі поселення в Одесі отримали назви Верхньої та Нижньої колоній. Саме в цих межах стали формуватися одні з перших німецьких об'єднань, які пізніше перетворювались на товариства. Початкові об'єднання базувались на релігійних принципах. З часом з'являлись благодійні та культурно-просвітницькі організації. Всі вони спрямовували свою діяльність на допомогу співвітчизникам різними способами. За участю цих товариств відкривалися притулки, безкоштовні їдальні, надавалася грошова та інша матеріальна допомога. Об'єднання також проводили освітні програми та культурні заходи для збереження своєї мови, культури та національної свідомості.

Початок ХХ століття став періодом бурхливого розвитку в політичній системі Російської імперії. Різноманітні заворушення та потрясіння, що відбувалися в суспільстві у той час переросли в революцію; одним з наслідків якої став прийнятий у 1905 році Маніфест. Всі ці події створили сприятливі умови для піднесення національної свідомості різних етносів, зокрема німців.

З початком революції 1905 року становище німецької громади покращилося. Саме в цей період можна простежити активацію створення німецьких товариств, які здебільшого ставили перед собою культурно-просвітницьку мету. Діяльність таких товариств не обмежувалася лише рамками німецької громади. На даному етапі відбувалася комунікація між товариствами різних релігійних та етнічних груп.

У першому етапі дослідження діяльності німецьких товариств, до Маніфесту 1905 року, було проаналізовано діяльність 8 об'єднань, зокрема Німецького благодійного товариства, Товариства взаємодопомоги німецьким

підданим та товариства "Гармонія", які займали провідне положення. У другому періоді після 1905 року було засновано додаткові 9 товариств, серед яких Німецьке товариство освіти в Південній Росії, Південноросійське німецьке товариство, Товариство "Марія Гільф", Одеський німецький клуб і Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти. Ці об'єднання визначалися як провідні серед німецьких організацій, що спрямовували свою діяльність на розвиток освіти, культури та збереження німецької ідентичності.

У процесі дослідження виявлено, що релігійний аспект у формуванні німецьких об'єднань у періоді кінця ХІХ – початку ХХ століття втрачає свою провідну роль і відступає на другий план. Натомість спостерігається зростання кількості товариств, спрямованих на поширення освіти, німецької національної самосвідомості, вивчення рідної мови та культури. Тенденцією стає утворення об'єднань для збереження та захисту німецьких традицій та культури.

На різних етапах свого існування німецькі товариства взаємодіяли з іншими об'єднаннями в рамках своєї громади. У післяреволюційний період ця співпраця була більш активною. Часто філії одеських німецьких товариств відкривались у інших населених пунктах, де діяли члени громади. Одна особа може бути членом декількох німецьких товариств. Згодом взаємодія з іншими національними об'єднаннями не була винятком для німецьких організацій. Наприклад, після закриття німецьких товариств фінансові ресурси часто перенаправлялися в інші об'єднання, зазвичай релігійного спрямування. Велася ділова переписка, кореспонденція з членами інших національних об'єднань для сприяння міжнаціональним відносинам та досягнення спільних цілей. Розмір німецьких товариств коливався від кількох сотень до декількох тисяч, залежно від їхньої популярності та впливу.

Аналіз економічного аспекту німецької громади дозволяє нам прослідкувати за розвитком німецьких колоністів з початку заснування міста та до початку Першої світової війни. До економічної діяльності німецького населення нами віднесена сукупність всіх видів діяльності людей,

спрямованих на задоволення економічних потреб населення. Вона включає в себе виробництво, торгівлю, що у свою чергу говорить і про споживання та використання тих чи інших продуктів, виробів. Також важливим виявилось інвестування, фінансова діяльність та інші економічні процеси.

Німецьке населення у перші роки прибуття до міста змушене було починати практично з нічого, починаючи виробництво на рівні ремесла, і лише згодом масштабуючи його до промислового. Так, показовою є історія Йогана Гена та його сім'ї. Почавши виробництво плугів для обробітку землі, Ген обмежувався власним їх використанням, а також виробляв їх для людей які знали його безпосередньо. Згодом, набувши промислових масштабів, продукція для обробітку землі стала користуватися попитом у всій Європейській частині Російської імперії.

В перші десятиліття існування німецької громади в місті чимала кількість її представників займалася землеробством та ремісничою справою. Згодом, репутація німецьких майстрів поширювалася далеко за межі міста. Поступово економічних розвиток німецької громади в Одесі призвів до відкриття великої кількості магазинів, торгових домів, фабрик, заводів та виробництв. Німецькі підприємства відігравали неабияку роль в соціально-економічному розвитку міста та регіону.

Отже, з точки зору економічного розвитку можна виділити, що німецьке населення у значній кількості змушене було розпочинати свою економічну діяльність практично з нічого, починаючи виробництво на рівні ремесла, і лише згодом масштабуючи його до промислового рівня.

З початком Першої світової війни діяльність німців в імперії потрапила під вплив антинімецьких настроїв, що відобразилося загрози існування німецької громади в цілому. Ключовим моментом у позбавленні прав німецького населення у Російській імперії стали "ліквідаційні закони", прийняті у січні-грудні 1915 року. Ці закони скасували будь-яку діяльність німецьких об'єднань, заборонили використання німецької мови та інші аспекти. Багато німецьких підприємців та діячів потрапили під репресії та

переслідування з боку російської держави. Німецькі підприємства та організації припиняли свою діяльність, а їх керівники були вимушені покидати країну через антинімецькі настрої та переслідування.

Отже, підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна зробити висновок, що німецька громада на Півдні України мала неабияке значення для розвитку свого регіону. Прибувши до Одеси одними з перших, німці зазнали певних перешкод на своєму шляху. Але витримка, наполегливість, добropорядність, трудолюбство допомогли німецькій громаді зайняти лідируючі позиції у соціальному та економічному розвитку міста та регіону.

А стосовно політики Російської імперії можна додати, що керуючись лише своїми імперськими амбіціями керівництво держави вдавалося до хитрощів та заманювання іноземців та іноземного капіталу на терени щойно завойованих територій. Майже зовсім не піклуючись, про умови проживання та існування іноземців, державний уряд продовжував політику колонізації Півдня України. Коли ж для імперії стали не вигідні взаємовідносини з німецькою громадою після початку Першої світової війни, то всі заслуги, які останні зробили для розвитку регіону були забуті та перекреслені, а німці піддавалися переслідуванням та репресіям.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Архівні матеріали

1. Державний архів Одеської області. Ф.2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп.1, спр.2120 (Отчеты о деятельности благотворительных и других обществ, 1895 год), 73 арк.
2. Державний архів Одеської області. Ф.2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп.1, спр.584 (Об учреждении в Одессе общества под названием «Гармония»), 84 арк.
3. Державний архів Одеської області. Ф.2 (Канцелярія Одеського градоначальника), оп.1, спр.727 (О благотворительных обществах, существующих в Одесском градоначальстве), 73 арк.

Опубліковані джерела

Законодавчі документи

4. Высочайше утвержденный доклад Сената с Инструкцией Контор Опекунства Новороссийских иностранных переселенцев: от 26 июля 1800 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 26. № 19492.
5. Именной высочайший указ правительствующему сенату о временных правилах об обществах и союзах: от 4-го марта 1906 // Российское законодательство X-XX в. Т.9. М., 1994.
6. О вызове Евангелических Проповедников из Базеля для колоний в южном крае и для внутренних Губерний, и о назначении стипендий для Лютеранских Кандидатов: от 17 мая 1827 года // Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). 2-е. Т. 2. № 1097.
7. О дозволеннии немецким колонистам переселяться из Герцогства Варшавского в Бессарабию: Указ Александра I от 22 янв. 1814 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 32. № 25522.
8. О льготах Бессарабским Немецким колонистам от платежа поземельной подати: от 6 мая 1828 г. // ПСЗ. 2-е. Т. 3. № 2013.

9. О позволении иностранцам выходить и селиться в России: Манифест Екатерины II от 4 дек. 1762 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 16. № 11720.
10. О поселении в окрестностях Одессы и в других местах губерний: Херсонской, Екатеринославской, Таврической колонистов, из Германии прибывших: Указ Александра I от 17 окт. 1803 г. на имя одесского градоначальника Дюка де Ришелье // ПСЗ. 1-е. Т. 27. № 20988.
11. О правилах для принятия и водворения иностранных колонистов: от 20 февраля 1804 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 28. № 21163.
12. О предполагаемых средствах к поправлению состояния Новороссийских иностранных поселенцев, и об учреждении под ведомством Экспедиции Государственного Хозяйства, Конторы Опекунства Новороссийских иностранных поселенцев: от 6 апреля 1800 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 26. № 19372.
13. Об дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах: Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 23. № 11880.
14. Об устройстве селения единоверных народов в городе Одессе и окрестностях оногo: Указ Екатерины II на имя ген.-губернатора графа Зубова от 19 апр. 1795 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 23. № 17320.
15. Об учреждении Канцелярии Опекунства иностранных колонистов: Указ Екатерины II Сенату от 22 июля. 1763 г. // ПСЗ. 1-е. Т. 23. № 11879.

Статуи товариств

16. Устав Германского благотворительного общества. Одесса, 1903. 17 с.
17. Устав Немецкого благотворительного общества. Одесса, 1874. 39 с.
18. Устав Немецкого благотворительного общества. Одесса, 1900. 39 с.
19. Устав Немецкого клуба. Одесса, 1908. 23 с.
20. Устав приюта при Одесской Римско-католической церкви. Одесса, 1899. 13 с.
21. Устав убежища для бедных девочек Римско-католического исповедания. Одесса, 1898. 9 с.

Періодичні видання

22. Новороссийский календарь на 1860 високосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. Одесса: Городская типография, 1859. 488 с.
23. Одесский вестник. 01.08.1836. 4с.
24. Одесский вестник. 22.02.1836. 4 с.
25. Одесский вестник. 30.08.1846. 4с.

ЛІТЕРАТУРА

26. Bienemann F. Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinde zu Odessa. Odessa, 1890. 460 с.
27. Айсфельд. А. Немцы на юге Украины (1871-2003) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003: Библиографический указатель / Упоряд.: В. Самодурова, А. Айсфельд, М. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. С. 55-87.
28. Атлас Д. Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги. Одесса, 1992. 208 с.
29. Балтян О. А. Роль німецької общини в розвитку католицької церкви в Одесі // Матеріали 73-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2017. С. 109-115.
30. Білоусова Л. Г. Національні товариства в Одесі в ХІХ – на початку ХХ ст. // Український історичний журнал. 2017, № 2. С.46-63.
31. Бойчук Я. А. Громадські об'єднання етноменшин на українських землях у складі Російської імперії (1861 – 1914 рр.). Київ, 2015. 273 с.
32. Бойчук Я. А. Німецькі соціально-реабілітаційні громадські об'єднання в Україні (80-ті роки ХІХ - початок ХХ ст.). Київ: Вид-во НПУ ім. МП Драгоманова, 2013. С. 401-410.
33. Брун Ф. К. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1846 г. // Записки Императорского одесского общества истории и древностей. Т. II. Одесса, 1848. 791 с.

34. Ващенко В. П. Ввіз капіталів в промисловість Південної України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Записки історичного факультету. 1997, вип. 6. С. 68-74.
35. Виникнення і розвиток міста Одеса // Історія міст і сіл української РСР. URL: <http://ukrssr.com.ua/odeska/viniknennya-i-rozvitok-mista-odesa> (05.11.2023).
36. Ганзуленко В. П. Римо-католицькі громади Півдня України (кінець XIX – початок XX ст.): соціальний аспект // Південний архів. Сер. : Історичні науки. 2008, вип. 28-29. С. 279-287.
37. Гветадзе І. Г. Добродійна та просвітницька діяльність іноземців на Півдні України (40-ві рр. XIX – початок XX ст.). Донецьк, 2013. 392 с.
38. Гветадзе І. Г. Функціонування добродійних об'єднань та установ різної конфесійної приналежності на Півдні України (XIX — початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. 2012, вип. 19. С.394-402.
39. Гедьо А. В. Роль консульських установ у розвитку добродійності в Одесі (середина XIX – початок XX ст.) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2017, вип. 24(1). С.163-170.
40. Гребцова І. С. Становление государственного попечительства и общественной благотворительности в Одессе в конце XVIII-60-е гг. XIX ст. Одесса, 2006. 320 с.
41. Губарь О. И. 100 вопросов «за Одессу». Одесса, 1994. 168 с.
42. Губарь. О. И. Санценбахер Вильгельм Иванович (1832-1894) // Они оставили след в истории Одессы. URL: <https://odessa-memory.info/ru/index.php?id=201> (10.09.2023).
43. Иванченко С. Католический храм Святого Климента // Очерки об Одессе: 2018. URL: <http://lost-odessa.iv-studio.od.ua/hram-sviatogo-klimenta.html> (26.10.2023).

44. Історія Одеси / Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Одеська обласна державна адміністрація, Одеська міська рада; гол. редкол. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.
45. Каненберг-Сандул О. К. Политико-правове регулювання процесу німецької колонізації Юга Росії // Правове життя сучасної України. Одеса: Фенікс, 2013. Т. 1. С. 204-205.
46. Каненберг-Сандул О. К. Правове становище німецьких колоністів на півдні України (кінець XVIII ст. –1917 р.). Одеса, 2018. 269 с.
47. Кинка С. Історія благодетельності в Одесі // Followers Afisha Odessa: 2020. URL: <https://followers.com.ua/odessa/city/istoriya-blagotvoritelnosti-v-odesse-7-faktov-ot-followers> (13.10.2023).
48. Кинка С. Одеська «дуга милосердя»: об історії городської благодетельності // Odessa Online: 2018. URL: <https://odessa.online/odesskaya-duga-miloserdiya-ob-istorii-gorodskoj-blagotvoritelnosti> (14.10.2023).
49. Костик Є. П., Удовик В. М. Соціально-економічний розвиток півдня України в умовах дії режиму одеського порто-франко // Економічний вісник університету. Випуск №56. Переяслав, 2023. С. 125-136.
50. Македон В. В. Документи з фондів Державного архіву Одеської області як джерело для дослідження розвитку національно-культурних товариств Одеси XIX – початку XX ст. // Записки історичного факультету. 2013, вип. 24. С. 82-92.
51. Македон В. В. Новоросійський університет в історії національно культурних об'єднань Одеси наприкінці XIX – на початку XX ст.// Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: зб. наук. праць V Міжнар. наук. Конф. Одеса: ОНУ, 2015. С. 179-183.
52. Македон В. В. Просвітництво в діяльності одеських національно-культурних об'єднань у середині XIX – на початку XX ст. // Вісник

- Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія. 2015, вип. 13-14. С. 119-127.
53. Маркевич А.И., Кирпичников А.И. Прошлое и настоящее Одессы. Одесса: типография Л. Кирхнера, 1894. 48 с.
54. Молчанов В. Б. Революція 1905–1907 в Україні // Інститут історії України. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsiia_1905 (30.09.2023).
55. Надєждіна І. Просвітницько-педагогічна діяльність представників німецької інтелігенції на Півдні України другої половини ХІХ – початку ХХ століття // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. 2018, вип. 1. С.73-80.
56. Одесса 1794–1894. К столетию города. Одесса, 1894, вып. 1. 942 с.
57. Одесский вестник. – Одесса, 1827-1893. – Газета политическая и литературная (1863-1879); газета политическая, экономическая и литературная (1880-1887 до № 339) // Цифрова бібліотека. ОННБ. URL: <https://odnb.odessa.ua/rarities/item/226> (22.09.2023).
58. Писаревский Г. Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. Москва: Печатня А.И. Снегиревой, 1909. 438 с.
59. Плаксин С. И. Торгово-промышленная Одесса. Одесса, 1901. 144 с.
60. Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья. Одеса: Астропринт, 2008. 136 с.
61. Плесская Э. Г. Прогулки по "немецкой" Одессе: альбом-путеводитель [фот. Л. Эзау]. Одесса: Экология, 2020. 168 с.
62. Плесская Э. Г., Айсфельд А. Немцы Одессы и Одесского региона. Одесса: Астропринт, 2003. 440 с.
63. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы вчера и сегодня. Одеса, Астропринт, 2010. 28 с.
64. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы: 1803-1920. Одесса, 1999. 520 с.
65. Правила устройства поселян-собственников (бывших колонистов), утвержденные Александром II 4 июня 1871 г. // Фонд Александра Н.

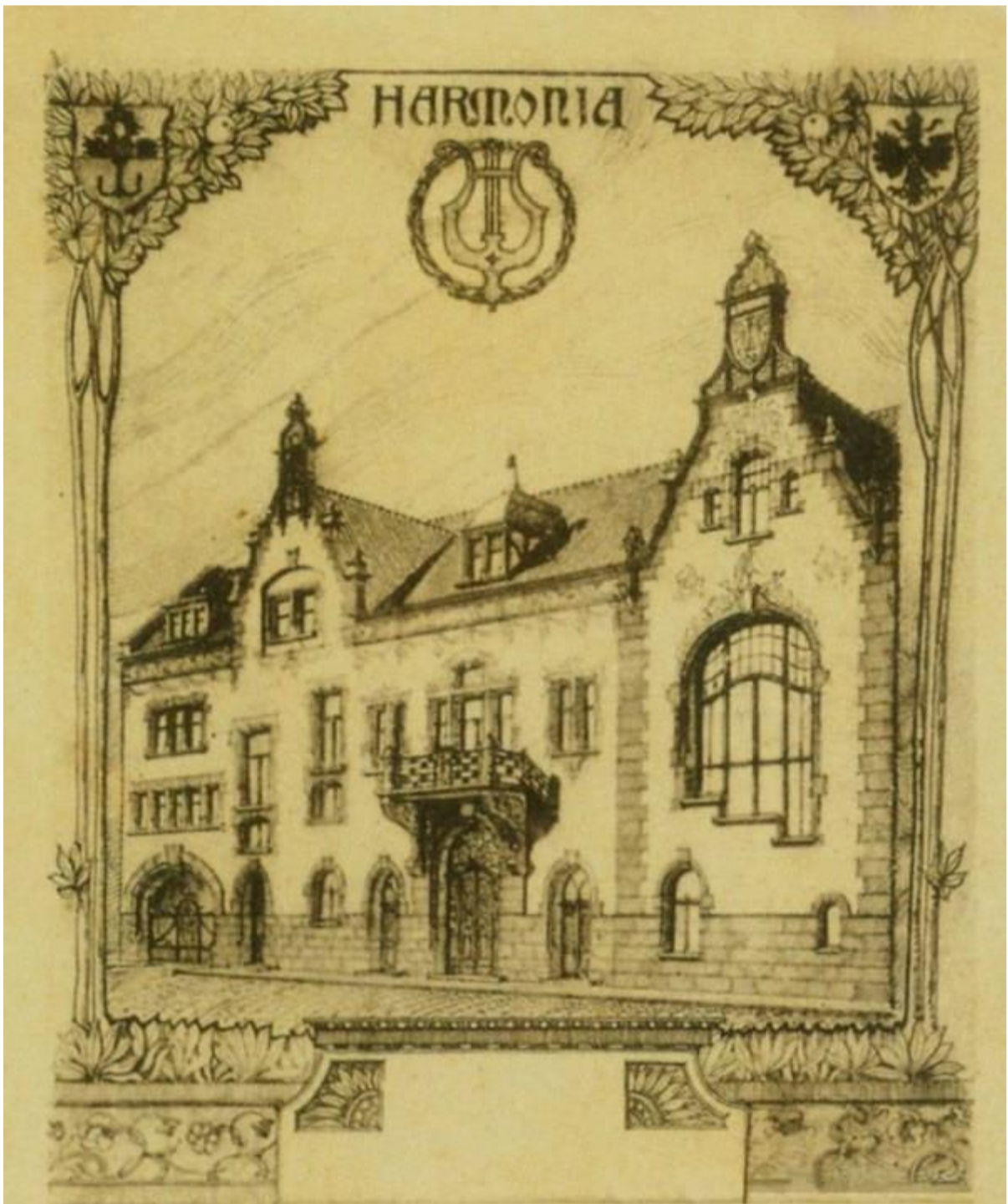
- Яковлева. URL: <https://media.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/65477> (10.12.2023).
66. Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003: Библиографический указатель / Упоряд.: В. Самодурова, А. Айсфельд, М. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. 312 с.
67. Революція 1905—1907 // Вікіпедія. веб-сайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Революція_1905—1907 (11.11.2023).
68. Руснак Ю. М. Вплив європейських традицій на формування одеської піаністичної школи // Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв 2019, №. 3. С.393-398.
69. Смольчинов. К. Н. История Одессы. // Записки Императорского одесского общества истории и древностей. Т. III. Одесса, 1853. 606 с.
70. Тарасова М. Участь іноземців у становленні соціально-економічного простору Південної України в кінці XVIII ст. – 1870-х рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2015, вип. 44, том 1. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Tarasova_Maryna/Uchast_inozemtsiv_u_stanovlenni_sotsialnoekonomichnoho_prostoru_Pivdennoi_Ukrainy_v_kintsi_Kh_VIII_s.pdf?PHPSESSID=46g6f70iugpu45m3h9u4jfv34 (28.10.2023).
71. Фроюк Н. М. Вклад етнічних груп Одеси в розвиток зовнішньої торгівлі в кінці XVIII – 1-й половині XIX століття // Записки історичного факультету. 1997, вип. 6. С. 74-78.
72. Хроніка подій 1905 року // Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/td.pl?Year=1905> (02.11.2023).
73. Чем прославился в Одессе заводчик Иоганн Ген // Одесская жизнь URL: <https://odessa-life.od.ua/article/chem-proslavilsja-v-odesse-zavodchik-iogann-gen> (10.12.2023).
74. Шевченко В. В. До питання про освоєння німцями Причорномор'я.// Етнічна культура в глобалізованому світі : зб. наук. праць 5-ої та 6-ої

- Міжнар. наук. конф. студентів, аспірантів та молодих вчених : присвяч. 25-річчю Незалежності України. Одеса, 2016. С. 161-169.
75. Шевченко В. В. Німецька колонізація на Півдні Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття // Матеріали 73-ї звітної студентської наукової конференції ОНУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2017. С. 335-345.
76. Шевчук Н. А. Немцы на юге Украины (1803-1917) // Причерноморские немцы в жизни и деятельности г. Одессы и региона 1803-2003: Библиографический указатель / Упоряд.: В. Самодурова, А. Айсфельд, М. Шевчук. Одесса: Астропринт, 2003. С. 9-55.
77. Щепакін В. М. Професійне камерне виконавство в Полтаві, Миколаєві та Херсоні на початку ХХ століття // Мистецтвознавчі записки : Зб. наук. праць. вип. 28. Київ: Міленіум, 2015. С. 88-98.

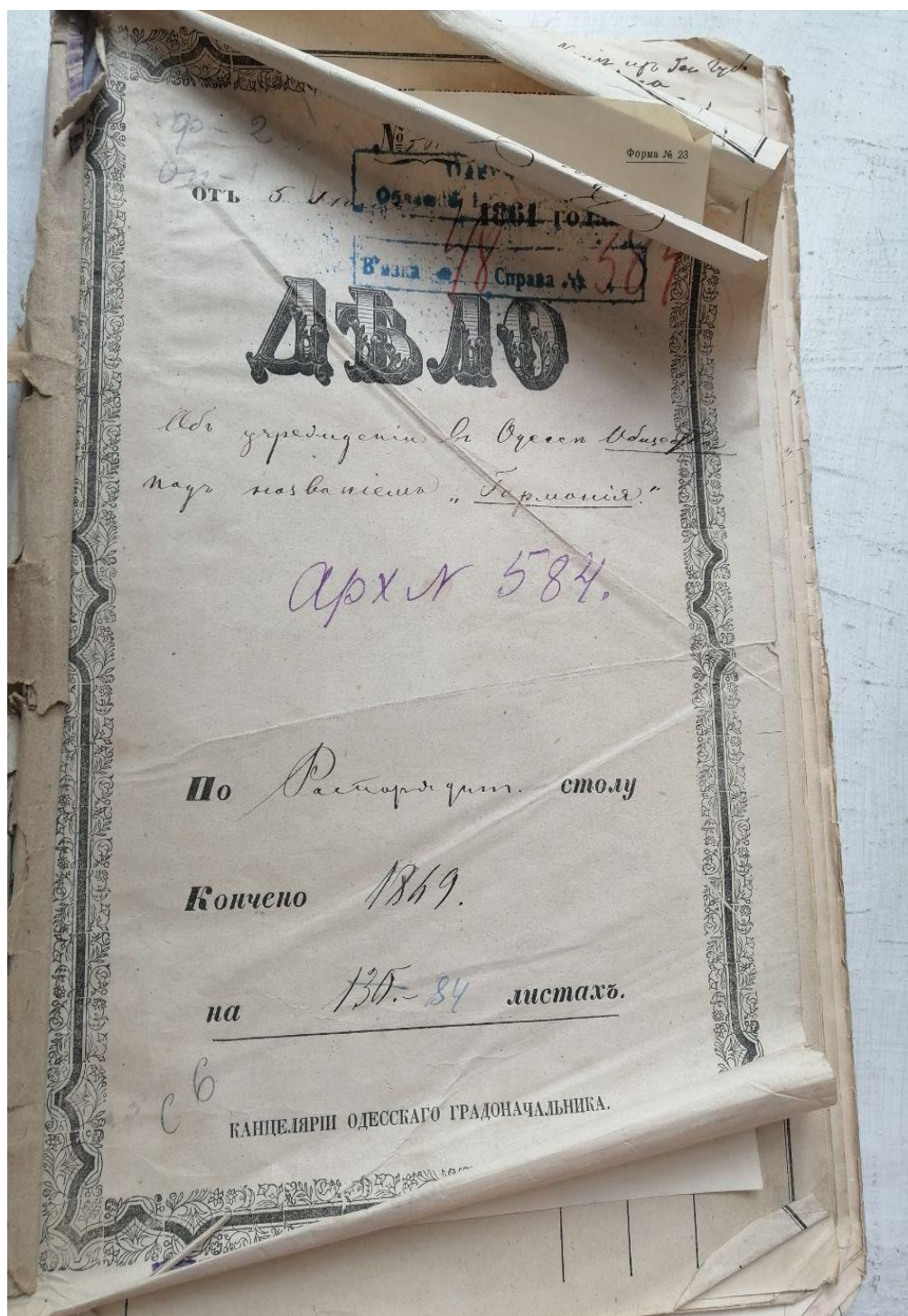
ДОДАТКИ

Додаток А

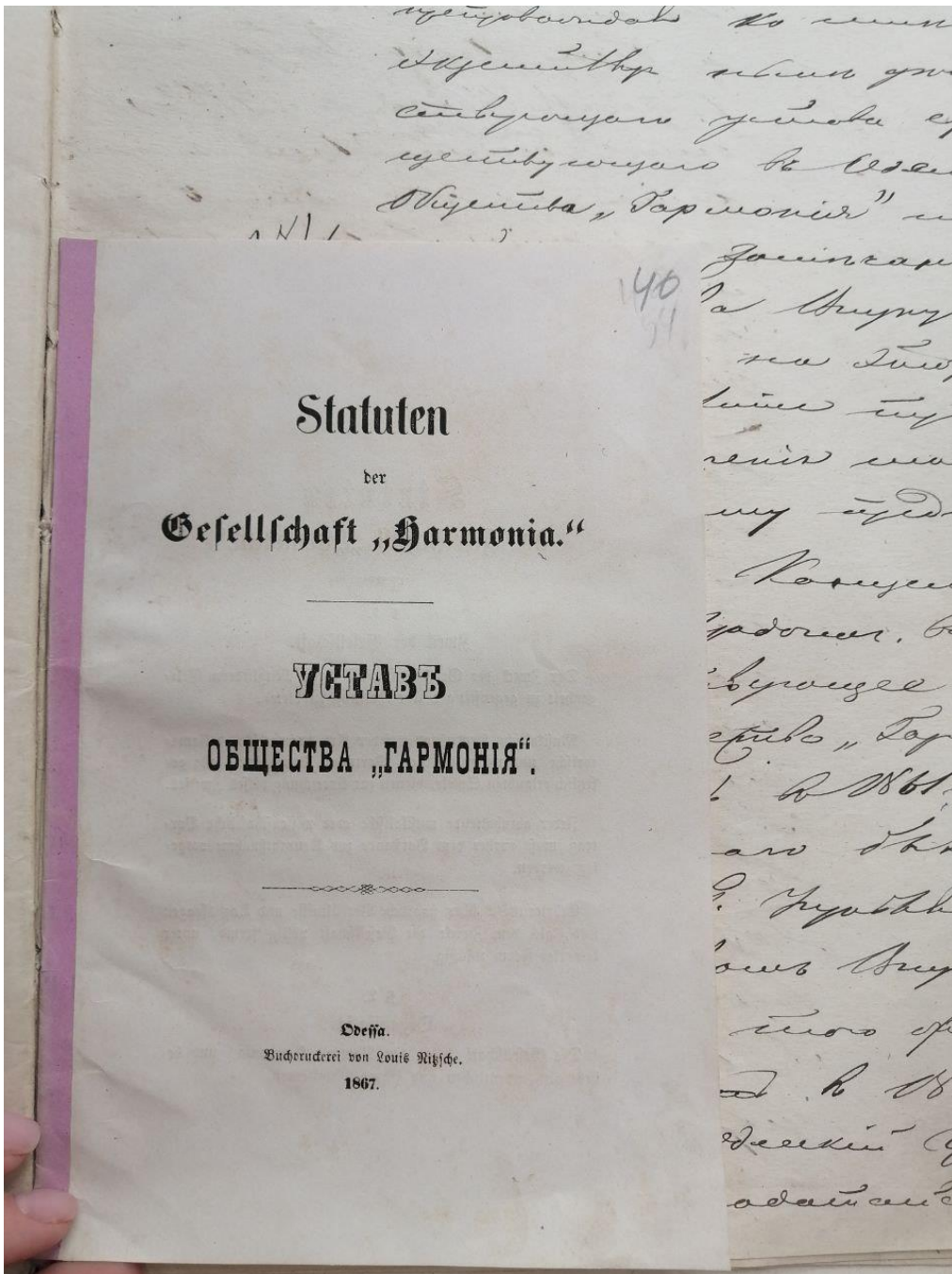
<i>Рік заснування</i>	<i>Назва товариства</i>
1846 р.	Німецьке благодійне товариство
1861 р.	«Гармонія» (нім. «Harmonia»)
1869 р.	Клуб ремісників та промисловців
1880 р.	Гімнастичне товариство
1888 р.	Товариство взаємодопомоги німецьким підданам
1898 р.	Притулок для бідних дівчаток римсько-католицького віросповідання
1899 р. (1898)	Благодійне товариство для германопідданих в Одесі
1899 р.	Притулок при одеській римо-католицькій церкві
1906 р.	Німецьке товариство освіти в Південній Росії
1906 р.	Південноросійське німецьке товариство
1906 р.	Товариство взаємодопомоги німців-католиків у Росії
1907 р.	Товариство «Маріягільф»
1908 р.	Одеський німецький клуб
1908 р.	Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти
1908 р.	Товариство Святого Климента
1909 р.	Товариство студентів-німців «TeutoniEuxina»
1910 р.	Євангелічне товариство молодих людей

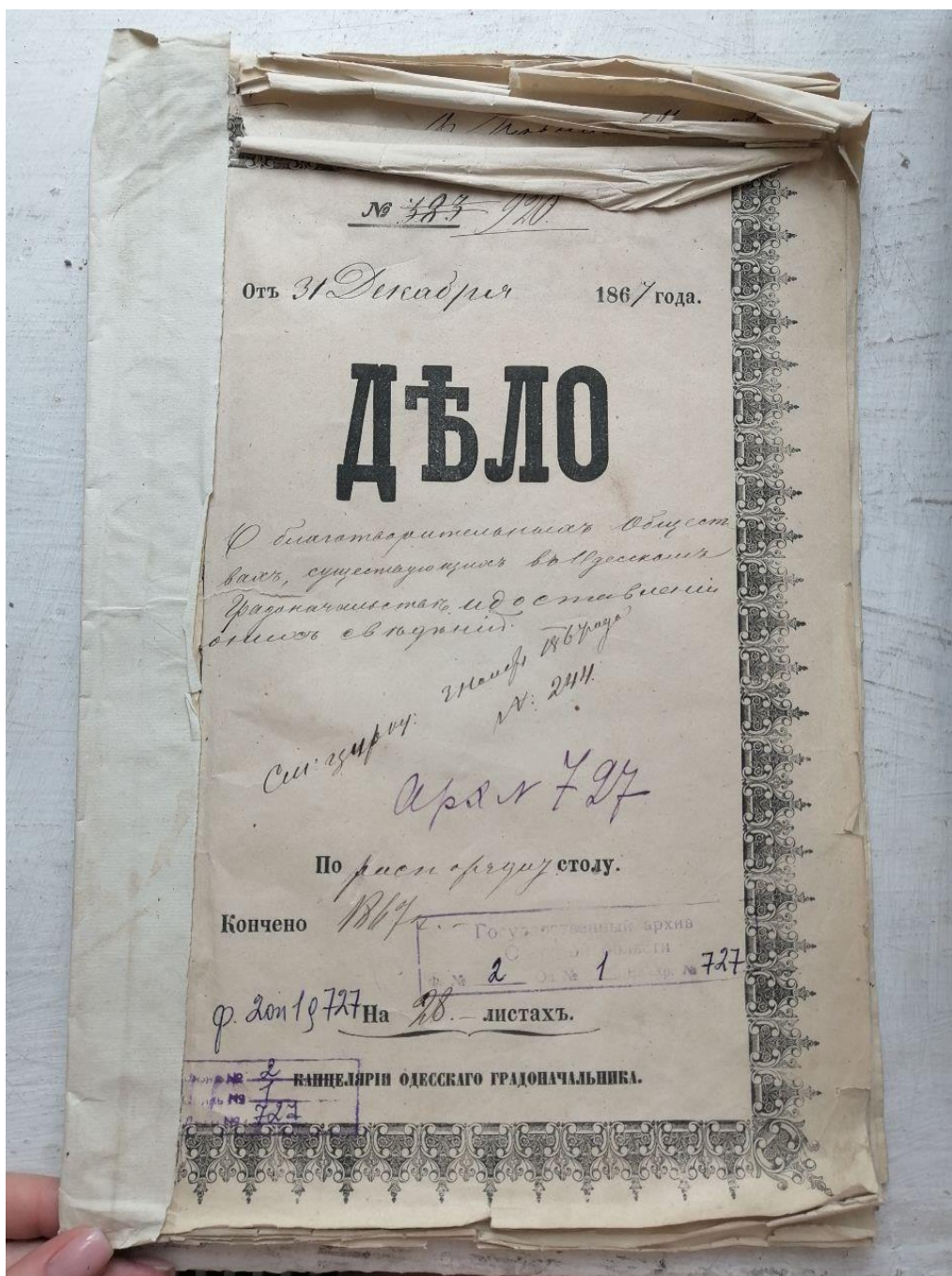
Німецький клуб «Harmonia». Гравюра.

Фотокопія титульного аркушу справи № 584 (Державний архів Одеської області. Ф.2, оп.1, спр.584 (Об учрежденіи в Одессе общества под названіемъ «Гармония»)).

Фотокопія титульного аркушу статуту товариства «Гармонія» 1867 року

Фотокопія титульного аркушу справи № 727 (Державний архів Одеської області. Ф.2, оп.1, спр.727 (О благотворительных обществах, существующих в Одесском градоначальстве)